

READER - II
(SAMSKRITA DVITEEYADARSA)

विन्दते

॥ विन्दते ॥

अपूर्वा
॥

Sanskrit Study Made Easy Series

A Reformed Series of Four Illustrated Sanskrit Readers,
With Grammatical Conversational Exercises,
Glossary etc.,
For a Pleasant & Quick Study of Sanskrit.

Most widely used throughout India and Foreign Countries
Viz: Ceylon, Siam, Bangkok, Germany, Italy, Australia,
California, San Francisco etc.

AND SELECTED BY THE EMBASSY OF INDIA
*and The Ministry of Education and Scientific
Research of Govt. of India for Presentation to
Foreign Students of Sanskrit.*

अनुक्रमणिका—CONTENTS

पाठः	पृष्ठम्
१. श्रीकृष्णप्रार्थना	(पद्यपाठः) १
२. सिंहः	५
३. नालिकेरवृक्षः	८
४. परोप्रकारप्रशंसा	(पद्यपाठः) १२
५. कमलम्	१४
६. नहुषमहाराजः	१७
७. पक्षिणः	२०
८. कीलोत्पाटी वानरः	२४
९. घौम्य आरुणिश्च	२७
१०. लोभी मत्सरी च	३०
११. श्रीरामगुणानुवर्णनम्	(पद्यपाठः) ३३
१२. कदली	३६
१३. हंसः	४०
१४. उष्णः	४४
१५. महात्मा दधीचः	४७
१६. सुधुकरा:	(पद्यपाठः) ५०
१७. नगरम्	५३
१८. आहारः	५६
१९. समुद्रः प्रवहणं च	५९

संस्कृतद्वितीयादर्श—अनुक्रमणिका

ii

पाठः		पृष्ठम्
२०. शकटम्		६३
२१. दैवं पुरुषकारश्च	(पद्यपाठः)	६६
२२. श्रिशङ्कुमहाराजः		६८
२३. सहपाठिनां संभाषणम्		७२
२४. गृध्रो मार्जारश्च		७७
२५. हिमालयः		८१
२६. साधवः	(पद्यपाठः)	८५
२७. श्रीबुद्धदेवः		८७
२८. विद्यया विन्दते अमृतम्		९२
२९. चादुश्लोकाः	(पद्यपाठः)	९६
३०. वाराणसीक्षेत्रम्		९९
३१. श्रीशङ्कराचार्यः		१०३
३२. सुभाषितावलिः प्रथमं दशकम्	(पद्यपाठः)	१०८
तथा द्वितीयं दशकम्	" .	१११
तथा तृतीयं दशकम्	"	११३
INDEX OF पर्यायपदानि		११७
Do कृतप्रत्ययान्ताः		११९
Do उपसर्गाः		१२०
Sanskrit Participles with English equivalents and Examples		१२२

॥ श्रीरामजयम् ॥

॥ विद्या विन्दते अमृतम् ॥

॥ संस्कृताद्वितीयादर्शः ॥

१. श्रीकृष्णप्रार्थना

जयतु जयतु देवो देवकीनन्दनोऽयं

'जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ।

जयतु जयतु मेघश्यामलः कोमलाङ्गः

जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो मुकुन्दः ॥

हे देव हे दयित हे जगदेकबन्धो
 हे कृष्ण हे चपल हे करुणैकसिन्धो ।
 हे नाथ हे रमण हे नयनाभिराम
 हा हा कदा तु भवितासि पदं दृशोर्मे ॥ २

हे गोपालक हे कृपाजलनिधे हे सिन्धुकन्यापते
 हे कंसान्तक हे गजेन्द्रकरुणापारीण हे माधव ।
 हे रामानुज हे जगत्त्रयगुरो हे पुण्डरीकाक्ष मां
 हे गोपीजननाथ पालय परं जानामि न त्वां विना ॥ ३

जिह्वे कीर्तय केशवं मुररिपुं चेतो भज श्रीधरं
 पाणिद्वन्द्व समच्याच्युतकथाः श्रोत्रद्वय त्वं शृणु ।
 कृष्णं लोकय लोचनद्वय हरेर्गच्छाङ्गियुगमालयं
 जिघ्र ग्राण मुकुन्दपादतुलसीं मूर्धन् नमाधोक्षजम् ॥ ४

कृष्णो रक्षतु मां चराचरगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहं
 कृष्णेनामरशत्रवो विनिहताः कृष्णाय तस्मै नमः ।
 कृष्णादेव समुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्म्यहं
 कृष्णे भक्तिरचञ्चलाऽस्तु भगवन् हे कृष्ण तुभ्यं नमः ॥ ५
 (मुकुन्दमालास्तोत्रात् उद्धृताः इमे श्लोकाः).

- (१) प्रश्नाः—१. प्रथमश्लोके प्रथमान्तानि पदानि सम्बुध्यन्ततया विपरिणमय वाक्यानि रचयत । २. द्वितीये तृतीये चतुर्थे च श्लोके सम्बुध्यन्तानि पदानि प्रथमान्ततया विपरिणमय वाक्यानि घटयत । ३. जिह्वाः चेतसा पाणिद्वन्द्वादिना च किं किं कर्तव्यम् ? ४. पञ्चमश्लोके कृष्णशब्दस्य स्थाने सर्वत्र रामशब्दं निवेश्य श्लोकं पठत ॥
- (२) प्रयोगं विपरिणमयत—
१. चराचरगुरुः कृष्णो मां रक्षतु ।
  २. भोः ओचद्वय ! त्वप्रच्युतस्य कथाः शृणु ।
  ३. भोः पुण्डरीकाक्ष ! जगत्त्रयगुरुं त्वां विनाऽन्यं न जानामि ।
- (३) भिर्दिशानां धातूनां लटः रूपैः वांक्यानि पूरयत—
१. कृष्णस्य भक्ताः सर्वदा तदीयानि चरितानि शु ... ।
  २. भोगिनामगम्य भगवतस्तत्वं योगिनो ज्ञा ... ॥
- (४) कृत्प्रत्ययान्ताः (Participles):—
- जि to conquer—(जयति) = जितः, जितवान्, जयन्,
जीयमानः, जित्वा, विजित्य, जेतुम्, जेतव्यम्, जेयम् ।
ज्ञा to know—(ज्ञानाति) = ज्ञातः, ज्ञातवान्, जानन्,
ज्ञायमानः, ज्ञात्वा, विज्ञाय, ज्ञातुम्, ज्ञातव्यम्, ज्ञेयम् ।
श्रु to hear—(शृणोति) = श्रुतः, श्रुतवान्, शृण्वन्, श्रूय-
माणः, श्रुत्वा, प्रतिश्रुत्य, श्रोतुम्, श्रोतव्यम्, श्राव्यम् ॥
- (५) समासः—देवक्याः नन्दनः देवकीनन्दनः—तत्पुरुषसमासः ।
अस्मिन् पाठे तत्पुरुष समासान् वदत ॥
- (६) पर्यायाः—
- नयनम् ६—लोचनं नयनं नेत्रम् ईक्षणं चक्षुरक्षणी ॥

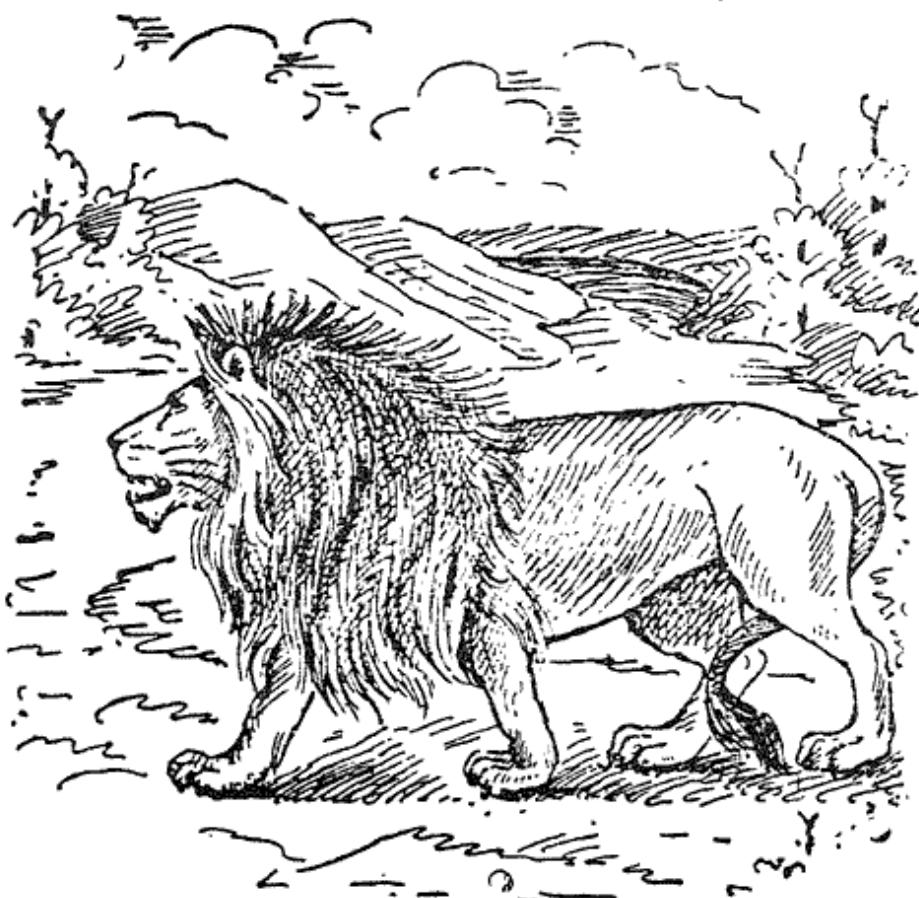
संस्कृतद्वितीयादर्शे

१. नन्दन <i>m</i> son प्रदीप <i>m</i> light मेघश्यामल <i>a</i> black-like a cloud दृश् <i>f</i> eye पुण्डरीकाक्ष <i>a. m.</i> lotus-eyed i.e., विष्णु	पारीण <i>a</i> he who fulfills one's desire रामानुज <i>m</i> कृष्ण here राम means बलराम पर <i>a</i> other
२. दयित <i>a. m.</i> dear भवितासि (First future) would be पदम् <i>n</i> object	४. जिह्वा tongue चेतः <i>n</i> mind अड्ग्नियुग्म <i>n</i> pair of foot जित्र <i>P.</i> smell ग्राण <i>n</i> nose मूर्धन् <i>m</i> head अधोक्षज <i>m</i> विष्णु
३. सिन्धुकन्या <i>f</i> daughter of the ocean, i.e., लक्ष्मी	५. नमस्यामि <i>P.</i> I bow अमरदात्रु <i>m</i> enemy of देवाः

Note that in Sloka 5 the declension of कृष्ण is used in all the 7 cases in singular number.

ABBREVIATIONS USED

<i>N</i> Noun विशेष्यम्	<i>n</i> Neuter नपुंसकलिङ्गम्
<i>a</i> Adjective विशेषणम् (can be used in all the 3 genders)	<i>P.</i> Parasmaipadi परस्मैपदी
<i>m</i> Masculine पुंलिङ्गम्	<i>A.</i> Atmanepadi आत्मनेपदी
<i>f</i> Feminine स्त्रीलिङ्गम्	<i>i.n.</i> Indeclinable अव्ययम्

२. सिंहः

अपि युप्माभिः कदाऽपि कुत्रापि सिंहो दृष्टः ? नास्माभिः
दृष्टः । पश्यत, अत्रास्ति सिंहस्य चित्रम् । सिंहो न ग्राम्यः,
किन्तु वन्यो मृगः । अरण्यवासिनां शार्दूलसूकरादीनां मध्ये
सिंहः शूरो मानी गम्भीरो वलिष्ठुश्च । अनितरसाधारणेन
विक्रमेण स सर्वान् मृगान्तिशेते । अतः स ‘मृगराजः’ इति
प्रथां भजते ॥

सिंहानां शिरभि कण्ठे च धूसराः केसराः सन्ति ।
अतस्ते केसरिण इत्यभिधीयन्ते । तेषामास्यमतीव विस्तृतम् ।

तेन ते पश्चास्या इत्याख्यायन्ते । तेषामक्षिणी पिङ्गले भासुरे
च । सिंहेष्वतिदीर्घाः खरा नखराः परुषा दन्ताश्वेश्वरेण सृष्टाः॥

केसरिणो न सर्वत्र देशेषु निवसन्ति । आफ्रिकाखण्डे
ते प्राचुर्येणोपलभ्यन्ते । भारतखण्डे तु ते पुरा शुतुश्चाः
सिन्ध्योश्च मध्यवर्तीनि सिकतारण्ये न्यवसन् । इदानीं तु ते
गुर्जरदेशस्य दक्षिणतः स्थितेषु धोराराण्येषु वसन्ति ॥

मृगेन्द्राः प्राधान्येन मत्तैभैः सह विगृहन्तस्तेषां मूर्धान-
मास्त्वा गण्डौ च भित्वा तत्रत्यं मांसं भक्षयन्ति । एवं वने
स्थितानितरान् मृगानपि ते निन्नन्ति । यदा ते परितश्चरन्ते
न मृगान् विन्दन्ति तदा तारं गर्जन्ति । तद्वर्जनं श्रुत्वा सर्वे
मृगाः सभयमितस्ततो धावन्ति । तदा सिंहाः सत्वरं तेषामुपरि
निपत्य तान् विध्यन्ति ॥

कदाचिदाहारमलभमानः सिंहः सर्वावयवान् स्तब्धीकृत्य
भूमौ शेते । तथा शयानं तं दृष्टा मृगास्तं मृतं मन्यमानास्त-
स्यान्तिके चरन्ति । मृगमागतं दृष्टा सिंहो झटित्युत्थाय तं
गृह्णाति । इत्थं सिंहाः स्ववुद्धिकौशलेन जीविकां वर्तयन्ति ॥

- १) प्रश्नाः—१. सिंहः कीदृशो मृगः? २. सिंहानामवयवाः
कीदृशाः? ३. सिंहाः कुञ्ज उपलभ्यन्ते?
४. कीदृशस्तेषामाहारः? ५. कथं च ते तं
लभन्ते? ६. सिंहस्य बुद्धिकौशलं वर्णयत ॥

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) केसरिणो न सर्वत्र देशेषु वसन्ति ।

२. सृगेन्द्राः प्राधान्येन मत्तेभानां मांसं भक्षयन्ति ।

३. अन्तिकमागतान् सृगान् सिंहो इटिति गृह्णाति ॥

(३) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

शी = शेते, अतिशेते, अनुशेते, आशेते, विशेते, संशेते ।

अह् = गृह्णाति, गृह्णाते । अनुगृह्णाति, निगृह्णाति, परिगृह्णाति,

प्रतिगृह्णाति, विगृह्णाति, संगृह्णाति । एवम् अनुगृह्णीते
इत्यादि आत्मनेपदेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

(४) विकरणभेदः—

विद् ज्ञाने to know-वेत्ति । विद् सत्तायाम् to be-विद्यते ।

विद् विचारणे to consider—विन्ते ।

विद् प्राप्तौ to obtain—विन्दति, विन्दते ॥

The following sloka shows the different forms of the root विद्

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ रूपभेदो विदेः स्मृतः ॥

(५) समानशब्दाः—दक्षिणतः, पश्चिमतः, उत्तरतः, पूर्वतः ॥

(६) पर्यायाः—

सिंहः ६—सिंहो सृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

शार्दूल m tiger

खर a severe, sharp

सूकर m boar

परुष a hard

मानिन् a possessed of
self respect

प्राचुर्य a plenty

गम्भीर a grave

शुतुद्री f the river Sutlej

धूसर a grey

सिन्धु f the Indus river

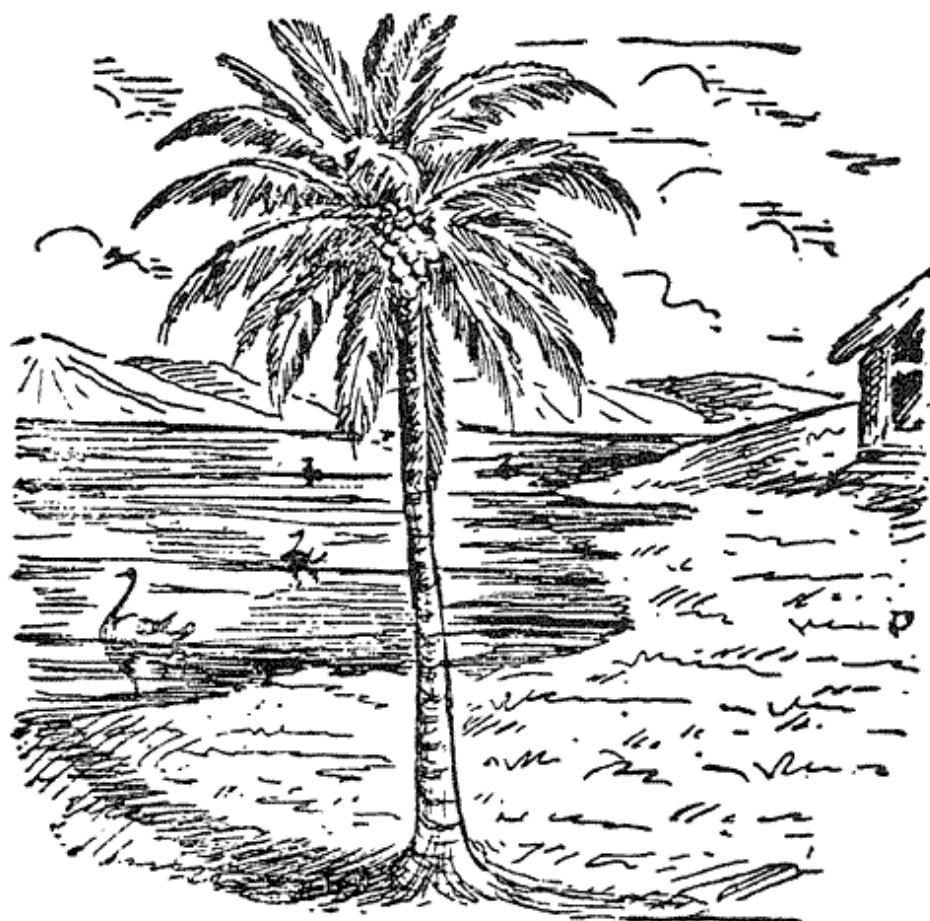
केसर m. n. the mane

सिकतारण्य n sandy

पिङ्गल a reddish-brown

jungle

जीविका f livelihood.

३. नालिकेरवृक्षः

वृक्षोऽयं नालिकेर इति नारिकेल इति नारिकेर इति
नारीकेल इति नाडिकेर इति केर इति चैवं बहुधाऽभिधीयते ।
केरोऽयं केरलेषु वाहुल्येन प्ररोहति । अत एवास्य देशस्य
'केरलव्यपदेशः' इत्याचक्षते जनाः ॥

नालिकेयः समुद्राणामासन्नेषु सिकतिलेषु प्रदेशेषु
प्रोप्यमाणाः पञ्चैषरब्दैः फलन्ति । वाल्ये नालिकेराणां द्वित्राणि
वर्षाणि यावज्जलसेचनमावश्यकम् । ततः परं ते स्वयमेव

पादैभूतलाजलमाकृष्य पिवन्ति । क्रमशः प्रवृद्धास्ते प्रथमवयसि
पीतं तोयं स्मरन्त इवामृतकल्पमुदकं शिरसि बहन्तो मनुष्याणां
अत्युपकारमाचरन्ति ॥ उक्तं च नीतिशतके—

“ प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरन्तः

शिरसि निहितभारा नारिकेला नराणाम् ।

उदकममृतकल्पं दद्युराजीवनान्तं

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ ”—इति ।

नालिकेरस्य सर्वमङ्गं सप्रयोजनं दृश्यते । केरफलसारो
न केवलं विविधेभ्यो व्यञ्जनेभ्य उपयुज्यते, किन्तु तमातपे
शोषयित्वा यन्त्रे निधाय निष्पीडितात् तस्मात् स्वेहोऽपि गृह्णते
जनैः । स्वेहग्रहणात् परमवशिष्यमाणः कल्कः पिण्याकम् ।
पिण्याकं गोभ्यो रोचते । केचित्तु तेन विविधान् भक्ष्यविशेषान्
कुर्वन्ति ॥

नालिकेरः शाखारहितो वृक्षः । चित्रमवलोक्यताम्—
दृश्यते तत्र दीर्घदीर्घो नालिकेरकाण्डः । काण्डस्य शिरसि द्वा-
दशाधिकानिपत्राण्यवेक्ष्यन्ते । केषुचिदेशेषु केरपत्रैर्गृहपटलादिकं
निर्मायते । तस्य काण्डोऽपि पनसादिवद् गृहदारुत्वेनोपयुज्यते ।
फलत्वचा रज्जवः क्रियन्ते, आस्तरणान्यप्यूयन्ते ॥

अपरिणितं नालिकेरं लाङ्गलीत्युच्यते । लाङ्गलीजलं
निदाघकाले पीयमानं स्वादु हितं च भवति । मध्यकाराः
पहुङ्काण्डात् स्यन्दमानं रसं गृहीत्वा मद्यं संपादयन्ति । तत्

केचित् पिवन्ति । किन्तु तद् पीयमानमुन्मादं जनयति । तस्मात्
तद् सर्वथा न पेयम् ॥

न सुरां पिवेत् ; न कलञ्जं भक्षयेत् ; इति हि महतामुपदेशः ॥

(१) प्रश्नाः—१. नालिकेरः कथं वहुधाऽभिधीयते २. नालिकेराः
कुत्र वाहुल्येन प्ररोहन्ति? ३. कथं ते वर्व्यन्ते? ४. प्रवृद्धास्ते
किं कुर्वन्ति? ५. कानि प्रयोजनानि नालिकेरवृक्षस्य
तत्कलस्य च? ६. लाङ्गलीं मद्यं चाधिकृत्य किं
जानीच्छे? ७. महान्तः किम् उपदिशन्ति ।

(२) कर्तरिप्रयोगं वदत—

१. फलत्ववा रज्जवः क्रियन्ते, आस्तरणान्यप्यूयन्ते ।
२. केरफलसारो विविधेभ्यो व्यञ्जनेभ्य उपयुज्यते ।
३. यन्त्रे निष्पीडितात् केरफलसारात् स्वेहो गृह्णते जनैः ॥

(३) एक पदं वदत—(Give one word for):—

१. आसन्नेषु सिकतिलेषु प्रदेशेषु । २. सर्वम् अङ्गम् ॥

(४) समानशब्दाः—

एको	वा द्वौ	वा = एकद्वाः ।
द्वौ	वा त्रयो	वा = द्वित्राः ।
त्रयो	वा चत्वारो	वा = त्रिचतुराः ।
चत्वारो	वा पञ्च	वा = चतुःपञ्चाः ।
पञ्च	वा षट्	वा = पञ्चषाः, ॥ इत्यादयः

(५) उपसर्गयोगादर्थमेदः—

युङ्—युङ्के, अभियुङ्के, उद्युङ्के, उपयुङ्के,
नियुङ्के, प्रयुङ्के, वियुङ्के, विनियुङ्के, संयुङ्के ॥
मा—माति । अनुमाति, निर्माति, वरिमाति, प्रमाति ॥

६) कृत्प्रत्ययान्ता :—

अह् to receive—(गृह्णाति)=गृहीतः, गृहीतवान्, गृह्णन्, गृह्यमाणः, गृहीत्वा (अनुगृह्य), अहीतुम्, अहीतव्यम्, अहाम् । पा (पित्र्) to drink—(पिवति)=पीतः, पीतवान्, पिवन्, पीयमानः, पीत्वा, निपीय, पानुम्, गत्यम्, पानीयम् ॥

७) उनपदवाचकाःशब्दा नित्यं पुंलिङ्गा वहुवचनान्ताश्च, यथा केरलाः, मद्राः, नेपालाः, आन्ध्राः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, मगधाः, महाराष्ट्राः, सौराष्ट्राः काश्मीराः, कर्णाटकाः, भारतीयाः, सिंहलाः, आङ्गलाः (Englishmen), कम्बोडियाः (Cambodians) इत्याद्यः ॥

८) पर्यायाः—

संवत्सरः६—संवत्सरो वत्सरोऽद्दो हायनोऽख्ती शरत् समाः । पर्णम् ६—पञ्च यलाशं छदनं दलं पर्ण छदः पुमान् ॥

सिकतिल a sandy

अमृतकल्प a nearly equal
to nectar

केरफलसार m kernel

व्यञ्जन n an article used
in seasoning food

आतप m heat of the Sun

स्नेह m oil

कल्क m the viscous
sediment deposited
by oily substances

पिण्याक n oil-cake

नालिकेरकाण्ड m the trunk
of a coconut tree

गृहपटल n the roof of a
दारु n timber [house

आस्तरण a a carpet

अवरिणित a unripe

आङ्गली f tender coco-
निदघ m Summer [nut

मद्य n toddy

उन्नाद m intoxication.

सुरा f toddy

कलञ्ज n flesh

सिंहलाः Ceylonese

४. परोपकारशंसा

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं यदुक्तं ग्रन्थकोटिषु ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १

परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं न स्यात् क्रतुशतैरपि ॥ २

परोपकारशून्यस्य धिङ् मनुष्यस्य जीवितम् ।
जीवन्तु पशवस्तेषां चर्माप्युपकरिष्यति ॥ ३

परोपकाराय फलन्ति बृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥ ४

ओत्रं श्रतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिन् तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ५

पिवन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि बृक्षाः ।
नादन्ति सस्यान्यपि वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

- १) प्रश्नाः—१. ग्रन्थकोटिषुकं धर्मसर्वस्वं किम्? २. कुतः परोप-
कारः कर्तव्यः? ३. ‘जीवन्तु पशवः’ कुत इदं प्रार्थयते?
४. परोपकाराय के किं कुर्वन्ति? ५. सज्जनानां कायः केन
विभाति? ६. ‘परोपकाराय सतां विभूतयः’ इदं उष्टान्तेन
निरूपयत?

२) निर्दिष्टानां धातूनां लिङ्गे रूपैः वाक्यानि पूरयत—

- १) भूतिमिच्छन्तो जनाः स्वीयानि कर्माणि काले कु....।
- २) वर्यं बालादपि शुकादपि युक्तियुक्तं वचो ग्रह...।
- ३) श्रेयस्कामो जनः स्यर्वेदये स्यर्वस्तमये च न शी...।
- ४) वर्यं धार्मिकेभ्य आचार्येभ्यो धर्मं, श्रु....॥

३) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

बहू—बहृति, बहते । आबहृति, उद्भहृति, निर्बहृति, प्रबहृति,
विबहृति । एवमात्मनेपदेऽपि । 'प्रबहृति' इत्यर्थं तु
नित्यं परस्मैपदीति बोध्यम् ।

आ—भाति । प्रतिभाति, विभाति, अनुभाति ॥

४) कृत्प्रत्ययान्ताः—

कु to ते—करोति, कुरुते=कृतः, कृतवान्, कुर्वन्,
क्रियमाणः, कृत्वा (अनुकृत्य), कर्तुम्, कर्तव्यम्,
करणीयम्, कार्यम् ।

मृ to die—म्रियते=मृतः, मृतवान्, म्रियमाणः, मृत्वा
(अनुमृत्य), मर्तुम्, मर्तव्यम्, मरणीयम् ॥

५) समानरूपा धातवः—द्रा, पा, भा, मा, या, वा, स्ता, ॥

६) चरन्, वहन्, पश्यन्, रुदन्, गच्छन्—एवां शत्रन्तानां
लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि निर्दिशत ।

७) पर्यायाः—प्राणाः २—पुंसि भूस्न्यसवः प्राणाः ॥
(पुंसि = पुंलिङ्गः; भूस्न्य = बहुवचने)

करु *m* sacrifice याग
वारिवाह *m* cloud भेघ

विभूति *f* prosperity
चर्म *n* skin.

५. कमलम्

कमलानि परसि पङ्के जायन्ते । अतस्तानि सरसि-
जानि पङ्कजान्यम्भोजानीत्यादिभिः शब्दैर्व्यवहियन्ते । कमलेषु
नानाजातयः सन्ति । तत्र नीलमम्भोरुहम् ‘उत्पलम्’ इति,
रक्तम् ‘कोकणदम्’ इति, सितम् ‘पुण्डरीकम्’ इति चाभिधां
भजति ॥

कुवलयान्यपि सरसि पङ्क एव जायन्ते । अथापि तेषां
न पङ्कजादिशब्दैर्व्यवहारः । कुवलयानि कमलाकाराण्येव ।
किन्तु तेषु सौंगन्ध्यं नास्ति ॥

चित्रं पश्य, कानिचित् कुसुमानि मुकुलितानि, कानं-
चित् विकसितानि च दृश्यन्ते । कुसुमस्याधस्तादृश्यमानः
प्रकाण्डो मृणालम् । मृणालस्यान्तभागे छिद्राणि तन्तवश्च वर्तन्ते ॥

कमलसरांसि कमलिन्य इति कुमुदसरांसि कुमुदिन्य
इति चोच्यन्ते । कमलिन्यः सूर्यस्य कुमुदिन्यश्चन्द्रस्य चोदये
विकसन्ति । तेन सूर्यः कमलीनायक इति, चन्द्रः कुमुदीनी-
नायक इति च प्रसिद्धयतः । हेमन्ते हिमेन मिञ्चाः कमलिन्यः
स्मरणीयशोभाः सम्पद्यन्ते ॥

कमलानां मध्यमागे किञ्जलकाः सन्ति । तेषु सुगन्धयः
परागा विद्यन्ते । मधुकराः प्राशान्येन कमलेभ्यो मधु पिवन्ति ॥

यद्यपि महिकादीनि कुसुमानि कमलापेक्षया सुगन्धि-
तराणि तथापि तेषामेतावत् सांन्दर्यं नास्ति । अऽविन्दान्येव
कुसुमेषु सुन्दरतमानि । अत एव पद्मं पद्मायाः सद्बा निगद्यते ॥

- १) प्रश्नाः—१. कुतः कमलानि सरसिजानि पङ्कजानीत्यादिभिः
शब्दैः व्यवहियन्ते? २. उत्पलं कोकन्दं पुण्डरीकं च किम्?
३. कुवलयान्यधिकृत्य किं जानीथ? ४. किं नाम मृणालम्?
५. ‘कमलीनायकः’ ‘कुमुदीनायकः’ इति व्यपदेशो
किं कारणम्? ६. कुतः पद्मं पद्मायाः सद्बा निगद्यते?

२) तत्तद्वातूनां निर्दिष्टैः लकारैः वाक्यानि पूरयत—

- १) सरसिजानि शैवलेनावृतान्यपि रम्याणि भा...(लट्) ।
२) मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तन्....(लह्व) ।
३) त्वं तस्मात् सरसः पञ्चषाणि कमलानि ग्रह... (लोहू) ॥

३) अतिशायनार्थकौ तरप्-तमण् प्रत्ययौ (Degrees of Comparison)—

सुगन्धि	सुगन्धितरम्	सुगन्धितमम् ।
सुन्दरम्	सुन्दरतरम्	सुन्दरतमम् ॥

४) कृतप्रत्ययान्ताः—

सिच् to water—(सिञ्चति) सित्तः, सिक्तवान्, सिञ्चन्,
सिच्यमानः, सित्त्वा, (निषिद्ध) सेक्तुम्, सेक्तव्यम्,
सेचनीयम्, सेच्यन् ।

मुच् to set free—(मुञ्चति) मुक्तः, मुक्तवान्, मुञ्चन्,
मुच्यमानः, मुक्त्वा, (विमुच्य) मोक्तुम्, मोक्तव्यम्,
मोचनीयम्, मोच्यम् ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

अय्—अयते । उदयते परा + अयते = पलायते ।

पद्—पद्यते । आपद्यते, उत्पद्यते, उपपद्यते, निष्पद्यते,
प्रपद्यते, प्रतिपद्यते, विपद्यते, विभवितपद्यते, सम्पद्यते ॥

६) पर्यायाः—

पद्मम् १७—वा पुंसि पद्मं नलिनम् अरविन्दं महोत्पलम् ।

सहस्रगत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥

पह्लुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥

विसप्सून राजीवं पुष्कराम्भोरुहाणि च ॥

पुष्पम् ५—खियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ॥

(खियः सुमनसः—सुमनस् शब्दः खीलिङ्गः,
बहुवचनान्तर्ष इत्यर्थः) ॥

उत्पल n blue lotus	किञ्चल्क m filament of a lotus
कोकनद n red lotus	
पुण्डरीक n white lotus	पराग m the pollen of a lotus
अभिधा f name नामन्	
सौगन्ध n fragrance; odour	अरविन्द n a lotus
मुकुलित a half blossomed	पञ्च n lotus
बिकसित a blossomed	पञ्चा f Goddess Lakshmi
प्रकाण्ड m stem	सज्जन् n abode
मृणाल n stem of a lotus	शैवल n moss
तन्तु m fibre	लक्ष्मन् n mark

६. नहुषमहाराजः

पुरा किल चन्द्रवंशे पुरुषवसः पौत्र आयुषः पुत्रः
शीलवान् मतिमान् धार्मिकश्च नहुषो नाम नरपतिरासीत् । स
च महता विभवेन शतमश्वमेधानाहृत्य द्वितीयः शतक्रतुरिव
उद्यराजत ॥

अन्नान्तरे दृश्यं हत्वा पापमवाप्य स्वपदात् प्रच्युतो
वासवः तत्प्रायश्चित्ततया कश्चित्कालमन्तर्जले न्यलीयत ।
तस्मिन्नवसरे नहुषोऽयं देवराजपदमधिरोपितः । तत्पदमधिरूढ-
मात्र एव स राजा श्रीमद्दन्धः सर्वमेव लोकं रुणायामन्यत ॥

अथ स इन्द्राणीं द्रष्टुमिच्छन् महताऽऽम्बरेण तस्या
वासभवनं गच्छन् सप्तर्णानानाय्य स्वशिविकावहनायादिदेश ।
सप्तर्णयस्तस्य शासनमनुलृण्डनीयं ज्ञात्वा शिविकां वहन्तः कथं
कथमपि चेलुः । राजा च तान् सर्वान् पदे पदे स्खलतः
परुषवचनैरनिन्दन् । विशेषतश्चेतरैः सह गन्तुमशक्तं हृस्वकाय-
मगस्त्यम्—‘कुम्भादिम्भ ! मर्प सर्प’ इत्यधिचिक्षेप ॥

आत्मानमधिक्षितं पश्यन् भृशं व्याकुलीभूतश्चुलुकी-
कृताम्भोराशिः कुम्भयोनिर्नहुषं ‘सर्पो भव’ इत्यशप्त ।
शसमात्र एव नहुषो महाकायः काकोदरो भूत्वा शिविकातः
क्षितौ पपात ॥

मानो हि महतां धनम् । अतः उभतं पदं प्राप्तो
मान्यान् नावमन्येत ॥

१) प्रश्नाः—१. नहुषः कीदृशो नरपतिरासीत्? २. कस्मिन्न-
वसरे स देवराजपदमधिरोपितः? ३. कुतः स महाकायः
काकोदरोऽभवत्? ४. नहुषस्य कथया क उपदेश गृह्णते
युध्माभिः?

२) लोकं तृणायामन्यत—अत्र व्याकरणविशेषः कः?

३) कृत्यत्ययान्ताः—

हन् to kill—हन्ति=हतः, हतवान्, इन्, हन्यमानः,
हत्वा, (निहत्य) हन्तुम्, हन्तव्यः, हननीयः, वध्य.

मन् to think—मन्यते=मतः, मतवान्, मन्यमानः,
मत्वा, (अवमत्य) मन्तुम्, मन्तव्यः, मननीयः, मान्यः।

शप् to curse—शपति=शसः, शसवान्, शपन्, शप्य-
मानः, शप्त्वा, (अभिशप्य) शप्तुम्, शप्तव्यम्,
शपनीयम्।

क्षिप् to throw—क्षिपति=क्षिप्तः, क्षिप्तवान्, क्षिप्त-
क्षिप्यमानः, क्षिप्त्वा, (आक्षिप्य) क्षेप्तुम्, क्षेप्तव्यम्,
क्षेपणीयम्, क्षेप्यम्॥

४) पर्यायाः—

इन्द्राणी ५—पुलोमजा शचीन्द्राणी पौलोमी मघवप्रिया।

अगस्त्यः ४—कुम्भयोनिरगस्तिः स्यात् अगस्त्यः-

[कुम्भसम्भवः]॥

सर्पः २६—सर्पः प्रदाकुः भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः।

आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीसृपः॥ १

कुण्डली गूढपाञ्चश्चुःश्वाः काकोदरः फणी।

दर्ढीकरो दीर्घपृष्ठो दन्वशूको विलेशयः॥ २

उरगः पञ्चगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः।

विभव <i>m.</i> riches	सर्प <i>v.</i> (Imperative mood) you move on.
आहृत्य <i>in.</i> having performed	चुलुकीकृताम्भोराशि <i>m.</i> he who has made. the ocean, a handful of water
शिविका <i>f.</i> palanquin	
शासन " order	
सर्प <i>m.</i> serpent	

७. पक्षिणः

पक्षिणां पक्षौ पादौ च स्तः । अतस्ते पक्षाभ्यां व्योम्नि
डयितुं पादाभ्यां भूमौ चलितुं च शक्तुवन्ति । यदा ते डयन्ते

तदा पक्षौ विवृण्वन्ति, यदा च केचिदुपविशन्ति तदा संवृष्ट-
न्ति । कुकुटादयः केचिदण्डजाः पक्षवन्तोऽपि सम्यग्भयितुं
न प्रभवन्ति । गरुडाः कदाचिदत्पूर्वं नभसि पतन्ति । हंसादयः
केचित् पक्षिणो जले चरन्ति ॥

पक्षिणो वृक्षशाखासु नीडानि निर्माय तत्र निवसन्ति ।
नीडानि त्रुणकणैर्निर्मायन्ते । आलेख्येऽस्मिन्नेका विहगी
शाखायामुपविष्टा । तस्याः सविधे कथित् कुलायो दृश्यते ।
तस्मिन् कुलाये चत्वारः शावकाः सन्ति । सा विहगी तेभ्यो
धान्यकणान् ददाति ॥

विहङ्गा अहन्याहाराय चरित्वा सायं स्वनीडमा-
गच्छन्ति । रात्रौ तत्र निद्राय प्रातस्तरां प्रबुध्यन्ते । प्रबुध्य
च वृक्षात् वृक्षमटन्तो मधुरं विरुद्धन्तश्च जनानामानन्दं
जनयन्ति । उदिते च भानौ भूय एवाहारार्थं भ्राम्यन्ति । पक्षिणां
इन्ताभावात् ते चञ्च्वा भक्ष्याणि खादन्ति । वाग्गुदानां तु
इन्ताः सन्ति, पक्षौ च स्तः । ते न अण्डजाः । अतः ते
सृगजातावन्तर्भवन्ति ॥

विहगाः फलानि धान्यानि कूमीन् कीटान् वा यथेष्ट-
माहरन्ति । पारावतः पिकः शुकश्टकश्च ग्राधान्येन धान्यानि
फलानि च खादन्ति । गृध्रस्ताक्ष्यो वक इत्यादयो मांसमप्य-
अन्ति । काको मांसं धान्यं फलं च भक्षयति । अग्नि-
कणभक्षिणः शिलाशकलभक्षिणश्च केचिद्विहगाः श्रूयन्ते ।

चातकास्तु केवलं जलदेभ्यः पतितान् जलविन्दूनाहरन्तो
जीवन्तीति कवयो वर्णयन्ति ॥

- १) प्रश्नाः—१. के के पक्षिणः कुत्र कुत्र कथं चलन्ति ?
२. ते कुत्र निवसन्ति ? ३. दिवा नकं च पक्षिणः कथं
कालं नयन्ति ? ४. के के पक्षिणः किं किं भक्षयन्ति ?
५. वारगुदाः कस्यां जातौ अन्तर्भवन्ति ? कुतः ?

२) नाम निर्दिश्य प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) विहगाः फलानि कीटान् वा यथेष्टमाहरन्ति ।
  - २) अस्त्रिकणभक्षिणः केचिद्विहगाः श्रुयन्ते ।
  - ३) पक्षिभिर्वृक्षाणां शाखासु नीडानि निर्मायन्ते ॥
- ३) निर्दिष्टस्तत्तद्वातूनां लकारैः वाक्यानि पूरयत—
    - १) वयं व्योमयानेन व्योम्नि डयितुं शक्...(लट्) ।
    - २) वयं शिशुभ्यो गवां क्षीरं यच्छ्...(लट्) ।
    - ३) न स्वलु शुषितोऽपि शार्दूलः शाद्वलं अद्...(लट्) ।

४) कृत्प्रत्ययान्ताः—

विश् to enter—विशति = विष्टः, विष्टवान्, विशन्,
विश्यमानः, विष्टा, (प्रविश्य) वेष्टम्, वेष्टव्यम्,
वेष्टयम् ।

बुध् to know—बुध्यते = बुद्धः, बुद्धवान्, बुध्यमानः
(active) बुध्यमानः (Passive) बुध्या, (प्रबुध्य)
बोद्धुम्, बोद्धव्यम्, बोधनीयम्, बोध्यम् ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

विशू—विशति । आविशति, उपविशति, निर्विशति
प्रविशति, संविशति ।

वृ—वृणोति, वृणुते, । आवृणोति, अपवृणोति, अपावृणोति,
विवृणोति, संवृणोति । एवम्, आवृणुते इत्यादि
आत्मनेपदेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

६) पर्यायाः—

पक्षी २७—खगे विहङ्ग विहङ्गमविहायसः ।

शकुन्त पक्षि शकुनि शकुन्त शकुनद्विजाः ।

पतत्रि पत्रि पतग पतत्पत्रथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकर वि विष्कर पतत्रयः ॥

नीडोद्धवाः गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसङ्गमाः ॥

पक्ष m. a wing

कूमि m worm

व्योमन् n sky

कीट n an insect

डयन्ते A fly

पारावत m pigeon

विवृण्वन्ति P. open

चटक m sparrow

संवृण्वन्ति P. close

गृध्र m vulture

अण्डज m bird

तार्श्य m Garuda

आलेख्य n picture

बक m crane

कुलाय m nest

चातक m a kind of bird

विरुचत् a crying

which lives only on
rain drops.

चञ्चु f beak

याग्नुद् m bat

८. कीलोत्पाटी वानरः

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स नूनं निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥

तद्यथा—अस्ति ब्रह्मारण्यस्य समीपे विरिञ्चिपुरं नाम
नगरम् । तत्र शुभदत्तनामा धनवान् वैश्यः प्रतिवसति । तस्य
चिराय सन्ततिनर्सीत् । तेन स धर्मपरो भूत्वा दानधर्मादिकं
माचरत् । व्रतान्यन्वतिष्ठत् । कूपतटाकादीन्यखानयत् ।
अन्ततश्च दैवज्ञानामादेशेन कञ्चिदेवालयं निर्मातुमुपाक्रमत ॥

अथ सोऽरण्यपरिसरे कारुभिर्दल्कर्म कारयामास ।
एतस्मिन् दिवसे कारवः करपत्रेणैकं स्तम्भं किञ्चिददूरं विदार्य

इयोः स्वप्णयोर्मध्ये कीलकं निधाय मध्याहे मोजनाय गृह
गताः। तदा तत्र कश्चिद्दलवान् वानरसन्दोहः क्रीडन्नागतः ॥

वानराः प्रकृत्या चपलाः। अव्यापारेषु व्यापारो वान-
राणां जातौ प्रसिद्धः। तेषामेको वानरः कालत्रैरित इव तं
कीलकं हस्ताभ्यां धृत्वा पादौ च दारुखण्डयोरूपरि निधायो-
पविष्टः। तदा तस्य पुच्छो दारुखण्डयोरभ्यन्तरं प्राविशत् ।
स वानरस्तं कीलकमचलयत्। स तु दृढतरोऽभूत्। अथापि
स चापल्यादविरतो भूयोऽपि चलयन् महता यत्ने तं
कीलकमाकृष्टवान्। आकृष्टे च कीलके चूर्णितपुच्छः स
इष्टदेवतां स्मरन् पञ्चत्वं गतः ॥

- १) प्रश्नाः—१. कः कुञ्ज देवालयं निर्मातुमुणक्रमत ? २. कुञ्ज-
वानरसन्दोहः क्रीडन्नागतः ? ३. एको वानरः किमकरोत् ?
४. ततः किं वृत्तम् ? ५. अनया कथया किमस्माभिगृह्णते ?
२) अघोरेखाङ्कितानां स्थाने तत्तद्वातूनां ‘लिद’ रूपाणि
निवेशयत—

१. तस्य चिराय सन्ततिः न आसीत् ।
२. तस्य पुच्छो दारुखण्डयोरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

- ३) प्रयोगान्तरतया विपरिणमयत—

१. जलं जलसम्पृक्तं महाजलाय भवति ।
३. किं हीनकुसुमं सहकारं मधुकराः सेवन्ते ?

४) उपसर्गयोगादात्मनेपदम्—उपक्रमते, प्रक्रमते ॥

५) कृत्प्रत्ययान्ताः (Participles)

कृष्ट् to plough—कर्षति = कृष्टः, कृष्टवान्, कर्षन्.

कृष्यमाणः, कृष्टा, (आकृष्य) कृष्टुम्, कृष्टव्यम्, कर्षणीयम्।

पिष्ट् to crush—पिनष्टि = पिष्टः, पिष्टवान्, पिष्टन्,

पिष्यमाणः पिष्टा, (निषिष्य) पेष्टुम्, पेष्टव्यम्,
पेषणीयम् ॥

६) पर्यायाः—

वानरः ९—कपि पुच्छं पुवगं शाखामृगं चलीमुखाः
मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः ॥

दैवज्ञः ८—

सांवत्सरो ज्यौतिषको दैवज्ञगणकावपि ।
स्युमौहृत्तिक मौहृतं ज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥

दैवज्ञ m astrologer

आदेश m advice

कारु m carpenter

करपत्र n saw

कीलक m wedge [tude

सन्दोह m group; multi-

प्रकृति f natural form

इष्टदेवता f Favourite

Deity

षड्चत्व n Death

सहकार m mango tree

९. धौम्य आरुणिश्च

आसीत् कश्चिद्विष्टोऽम्यो नाम । तस्य शिष्याख्ययो
वभूयः-आरुणः, उपमन्युः, वेदश्च, इति । स एकदा शिष्यमारुणिं
पाञ्चाल्यं ग्रेष्यामास—‘गच्छ, केदारखण्डं बधान’—इति ॥

स उपाध्यायेन समादिष्ट आरुणिस्तत्र गत्वा तत् केदार-
खण्डं बन्धुं नाशकत् । स क्षिश्यमानोऽपश्यदुपायम्—
‘भवतु, एवं करिष्यामि’—इति । स तत्र केदारखण्डे
संविवेश । शयाने च तथा तस्मिन्नुदकं तस्थौ ॥

ततः किञ्चिदतीत्योपाध्यायो धौम्यः शिष्यावपृच्छत्—
 ‘क आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः ?’—इति । तौ तं प्रत्यूचतुः—
 ‘भगवन् ! त्वयैव ग्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधान’—इति ।
 स एवमुक्तः प्रत्युवाच—‘तर्हि तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गतः’
 इति । तत्र गत्वोपाध्यायस्तस्याह्वानाय शब्दं चकार—‘भो
 आरुणे ! पाञ्चाल्य ! कासि ? वत्स ! एहि’—इति ॥

स तदाकप्यारुणिरूपाध्यायत्राक्यं तस्मात् केदारखण्डात्
 सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे, ग्रोवाच चैनम्—‘अय-
 मस्म्यत्र केदारखण्डे निस्सरमाणमुदकमवारणीयं संरोदृधुं
 संविष्टः । भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डम्,
 भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भवन्तम् । आज्ञापयतु भवान्
 कर्मर्थं करवाणि’—इति ॥

स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच—‘यस्मात् केदारखण्डं
 विदार्योत्थितस्तस्मात् ‘उदालक’ एव नामा त्वं भविष्यसि ;
 यस्माच्च मद्वचनश्चुष्टिं तस्माच्छ्रौयोऽवाप्यसि । सर्वे च
 वेदास्ते ग्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च शाखाणि’—इति ।

अथोपाध्यायेनानुगृहीत आरुणिगुरुकुलात् गृहं न्यवर्तत ॥

- १) प्रश्नाः १. आरुणिः कस्य शिष्यः ? २. तमुपाध्यायः कुन्त्र
 ग्रेषयामास ? ३. उपाध्यायेनादिष्टः स किं चकार ?
 ४. किञ्चिदतीत्योपाध्यायेनाहृतः स किं ग्रोवाच ?
 ५. उपाध्यायः किं प्रत्युवाच ?

२) तत्तद्वातूनां निर्दिष्टैः लकारैः वाक्यानि पूरयत—

१) पुरा शिष्या गुरुकुले वसन्तो विद्यां ग्रह... (लिट्) ।

२) उपाध्यायेनादिष्टः शिष्यो गां गोष्टे बन्ध... (लट्) ।

३) केदारखण्डे शायानः स निःसरमाणमुदकं रुध्... (लिट्) ।

४) नदी पर्वतादुत्पद्य समुद्रम् उप + इ... (लट्) ॥

३) कृत्प्रत्ययान्ताः—

बन्ध् to bind—बन्धनाति = बद्धः- बद्धवान्, बन्धन्,

बन्धमानः, बद्धवा, आबन्ध, बन्धुम्, बद्धव्यम्, बन्धम् ।

रुध् to obstruct रुणद्धि = रुद्धः, रुद्धवान्, रुन्धन्,

रुध्यमानः, रुद्धवा, (निरुध्य) रोद्धुम्, रोधनीयम्,

रोद्धव्यम्, रोध्यम् ॥

४) उपसर्गयोगादर्थमेदः—

इ—एति । अत्येति, अध्येति, अन्वेति, उपैति, अभ्येति,
अवैति, प्रत्येति, व्यपैति, समेति ।

ज्ञा—ज्ञापयति । आज्ञापयति, विज्ञापयति, अनुज्ञापयति ॥

५) उपसर्गयोगादात्मनेपदम्—स्था—तिष्ठति । उपतिष्ठते ।

६) पर्यायाः—

गुरुः५—उपाध्यायोऽध्यापकः स्यादाचार्योदेशिको गुरुः ।

शिष्यः५—छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकलिपकाः ।

यशः७—यशः कीर्तिः समज्या च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः

केदारखण्ड m small dyke

संविवेश P. lied down

एहि (आ+इहि) v (you)

come

पात्त्वाल्य a native of

पात्त्वाल

गुरुकुल n teacher's

abode

१०. लोभी मत्सरी च

लोभो मत्सरश्च पुरुषस्य श्रेयसः पन्थानमवरुन्धाते ।
 मत्सरी पुरुषः परस्य हानिमेवात्मनो लाभं मन्यते । लोभी तु
 लोभेनान्धीकृतो गर्तपातं न पश्यति । श्रूयते चात्र काचित्
 कथा, यथा—आस्तामेकस्मिन् ग्रामे सुन्दसुन्दरनामानौ द्वौ
 पुरुषौ । तयोः सुन्दोऽतीव लोभी, सुन्दरोऽत्यन्तं मत्सरी
 चासीत् । तावेकदा चराचरणुरुं भगवन्तं परमेश्वरं प्रत्यक्षीकर्तुं
 कचिच्छिवमन्दिरे तपस्तेपाते ॥

तयोस्तपसा ग्रीतो भवानीपतिः सद्य एवाविर्भूय
 जगाद—‘भोः साहसिकौ! युवयोरनन्यसाधारण्या भक्त्या
 तुष्टोऽस्मि । अलं भूयसा तपसा । वरं वृणीतम् । यद्विष्येथे
 तदास्यामि । परन्तु, यः प्रथमं यद्विष्यते स तछमेत ।
 अन्यस्तु तदेव द्विगुणं लप्स्यते’—इति ॥

भगवतो महादेवस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोभी सुन्दः—
 ‘नाहमादौ वरं वृणे । अयं मम सखा भूरि द्रविणं याचिष्यते!
 तदेव द्विगुणं मया लभ्येत’—इति विचिन्त्य स्वयं तूष्णीमास्त ॥

परस्योत्कर्यमसहमानो मत्सरी सुन्दरस्तु लोभिनं
 वश्चितुकामः साष्टाङ्गं प्रणिपत्य शिवमभ्यर्थयामास—‘भगवन्!
 भक्तवत्सल! यदि मयि प्रसन्नोऽसि यदि च ते मश्यनुकम्पा
 तर्हि ममैकं नयनमन्धीभवतु’—इति । ‘तथाऽस्तु’ इति शूलिनोक्ते

मन्मर्गं सद्य एवंकाक्षो जातः । लोभिनस्तु द्वे अप्यक्षिणी
उपहते अभूताम् ॥

१) प्रश्नाः—१. सुन्दः सुन्दरश्च कीदशावास्ताम् ? २. तौ
किमर्थं तपस्तेपाते ? ३. भवानीपतिराविर्भूय किं जगाद् ?
४. तद्वचनमाकर्ण्य लोभी सुन्दः किमचिन्तयत् ? ५. मत्सरी
सुन्दरः शिवं किमअर्थयामास ? ६. तेन किं वृत्तम् ?

२) लिटः स्थाने 'लङ्' रूपाणि निवेशयत—

- १) पुरा विश्वामित्रो नाम ऋषिर्देवं तपस्तेपे ।
- २) तस्य तपसा तुष्टो भगवांस्तस्य पुरस्तादाविर्बभूव ।
- ३) तथा विचिन्त्य लोभी सुन्दस्तूणीमासाश्चके ॥

३) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) गच्छ, वैदारखङ्डं वधान ।
- २) आज्ञापयतु भवान् कर्मर्थं करवाणि ।
- ३) परितुष्टाङ्गवतः स वरं वृणीते ।
- ४) दुष्टः स्वदोषान् संवृणोति, परदोषांश्चापावृणोति ॥

४) विकरणभेदः—वृ—वरणे—वृणाति, वृणीते ।

वृ—आच्छादने—वृणोति, वृणुते ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

सद्—सीदति । आसीदति, उत्सीदति, उपसीदति,
निषीदति, प्रसीदति, विषीदति, प्रत्यासीदति ॥
कम्पू—कम्पते । अनुकम्पते

६) कृतप्रत्ययान्ताः —

प्री to be pleased — प्रीयते = प्रीतः, प्रीतवान्,
प्रीयमाणः, प्रीत्वा, (संप्रीय), प्रेतुम्, प्रेतव्यम् ।

तुष् to be pleased — तुष्यति = तुष्टः, तुष्वान्,
तुष्यन्, तुष्टा, (सन्तुष्य) तोषुम्, तोषणीयम्,
तोष्यम् ॥

७) अतिशायनार्थकाः (Degrees of comparison):—

Positive	Comparitive	Superlative
बहुः	भूयान्	भूयिष्ठः
पदुः	पटीयान्-पदुतरः,	पदिष्ठः-पदुतमः
महान्	महीयान्-महत्तरः	महिष्ठः-महत्तमः
दूरः	दवीयान्	दविष्ठः
अन्तिकः	नेदीयान्	नेदिष्ठः

८) पर्यायाः —

मत्सर १—मत्सरोऽन्यशुभद्रेषे ।

लोभः ३—लोभस्तृप्णा च गर्धनम् ।

लोभी ६—लुधोऽभिलाषुकस्तृप्णकृ लोभी गृज्जुश्च गर्धनः ।

लोभ *m* avarice, greed

मत्सर *m* jealousy

हानि *f* loss

गर्तपात *m* falling into a
ditch

शिवमन्दिर *n* Siva's temple

साहस्रिक *a* bold

द्विगुण *a* twofold

द्रविण *n* wealth

शूलिन् *m* Lord Siva

उपहत *a* injured

अङ्गि the eye

११. श्रीरामगुणानुवर्णनम्

इक्ष्वाकुरंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो धृतिमान् धृतिमान् वशी ॥ १
वृद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिर्बहणः ।
विपुलांसो महावाहुः कम्बुय्यीवो महाहतुः ॥ २
महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्द्रमः ।
आजानुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ ३
समः समविभक्ताङ्गः स्थिर्घर्वणः प्रतापवान् ।
पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ४
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः ।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥ ५
प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ ६
रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ ७
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ ८
सर्वदाभिगतः सद्ग्निः समुद्र इव सिन्धुभिः ।
आर्यः सर्वसमश्वेत् सदैव प्रियदर्शनः ॥ ९

स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः ।
 समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १०
 विष्णुना सद्वशो वीर्ये सोमवत् प्रियदर्शनः ।
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ ११
 धनदेव गुणस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ।
 तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १२
 ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ।
 प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ १३
 यौवराज्येन संयोक्तुम् एच्छत् प्रीत्या महीपतिः ॥ १४
 (श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे वालकाण्डे प्रथमसर्गात्
 उद्धृताः ८—२० श्लोकाः)

- १) प्रभाः—१. श्रीरामस्य गुणान् स्व स्व वाक्यैः वर्णयत ।
 २) दशरथः केन कारणेन रामं यौवराज्येन योक्तुमैच्छत् ?
- २) निर्दिष्टानां धातूनां ‘लङ्’ रूपैः वाक्यानि पूरयत—
 १) श्रीरामः इद्वाकुञ्चशेदशरथस्य सुतत्वेन—(जन्) ।
 २) स नीत्या प्रीत्या च प्रजाः—(पाल्) ।
 ३) श्रीरामः स्मृतिमान् प्रतिभानवांश—(अस्) ॥

३) कन्त्वाप्रन्यवान्तैः पदैः वाक्यानि पूरयत—

- १) रामः पुरा पितुर्वचनाद्वाज्यं त्यज्...वनं गतवान्।
- २) पञ्चवट्यां वसतस्तस्य सहचरीं रावणो ह...लङ्कां गतः।
- ३) रामो वानरैः सह सागरं तृ...लङ्कां प्रविष्टवान्।
- ४) तत्र रणे रावणं हन् - राज्यं च विभीषणाय दा—
सीतामादायायोध्यां प्रतियातवान्॥

४) पद्यायाः—

बुद्धिः १४— बुद्धिर्मनीपा धिषण धीः प्रक्षा शेषुषी मतिः :
प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संवित् प्रतिपञ्चास्तचेतनाः

वशिन् *m* one who has
subdued his passions
वाग्मिन् *m* an eloquent
man

निवर्हण *a* destroyer
कम्बुग्रीव *a* having the
neck like conch
shell

वेद *m* the scriptures of
the Hindus, viz. ऋग्वेद,
यजुर्वेद, सामवेद & अथर्ववेद
वेदाङ्ग *n* name of certain
classes of works auxiliary
to the Vedas

They are six in number—
शीक्षा व्याकरणं छन्दो
निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षड्ङ्गानि
वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिभानवान् *a* real witted:
सिन्धु *f* a river
सोम *m* moon
कालाग्नि destructive fire
also श्रीरुद्रमूर्ति
धनदः *m* epithet of कुबेर
प्रकृति *f* the subjects
(of a King)
संयोक्तुं *in* to entrust
with.

१२. कदली

जगति विद्यामानास्तरुलतादिरूपा उद्भिदः केचिन्
फलपाकान्ताः, केचितथाभूताश्च । तेषु फलपाकान्ता उद्भिदः
'ओषधयः' इत्युच्यन्ते । कदलीनां फलपाक एवान्तो
भवति । अतस्ता ओषधयो भवन्ति । ब्रीहियवादयोऽप्योषधि-
वर्गेऽन्तर्भवन्ति ॥

कदल्यः फलदेष्टुद्भित्सु प्रशस्ताः क्षिप्रफलाश्च । वर्णेणकेन
ताः फलन्ति । कदलीप्रसव एकस्मिन् शतद्वयाधिकानि फलानि
न्स्युः । सहस्रफला अपि केचिद्रम्भातरवः सन्ति ॥

रम्भाफलानि नानाजातीयानि सन्ति, तेषां गुणो वर्ण
आकारो रूचिश्च तत्तज्ञातिभेदाद्विद्यन्ते । सामान्यतः कदली-
फलानि त्वचि पीतवर्णानि । कानिचिद्रक्तवर्णानि । अन्यानि
कानिचिदन्तः पकान्यपि त्वचि हरितवर्णानि अपकारीव
लह्यन्ते । कानिचित् फलानि भक्ष्यमाणानि ज्वरमुत्पादयन्ति ॥

कदल्यः प्राधान्येन भारतवर्षे सर्वत्र प्रोहन्ति । आप्रि-
कामेनिकाखण्डयोगपि ता वहुत्रोपलभ्यन्ते । कदल्याः सर्वोऽपि
भाग उपयोगाय कल्पते । तस्याः पत्राणि भोजनामत्रत्वेनोप-
युज्यन्ते । कदल्याः काष्ठे स्थितानां त्वचां पाटनायामन्ते
काष्ठमार उपलभ्यते । तस्मात् काष्ठसारादमेरिकाखण्डस्था-
जनाः सत्कून् सम्पाद्य तैरपूयान् राधयन्ति । एवं कदलीफले-
भ्योऽपि शोषितेभ्योऽपूयोपयुक्तान् सत्कून् सम्पादयन्ति जनाः ॥

कदलीद्रुमाणां मूलेऽङ्कुराः प्रोहन्ति । ते स्थलान्तरे
संरोप्यमाणाः पुष्टाङ्गाः फलानि वितरन्ति । केषाजित् कदली-
फलानामन्तर्भागे वीजानि विद्यन्ते । तान्यप्युप्यमानान्युद्धि-
द्यन्ते । कदल्यो दोहदं जलं च सर्वदाऽपेक्षन्ते ॥

- ?) प्रश्नाः—१. का नाम ओषधयः? २. कदल्यः कथमोषधि-
वर्गेऽन्तर्भवन्ति? ३. नानाजातीयानि रम्भाफलानि कीदृ-
शानि? ४. कदल्यः प्राधान्येन केषु देशोषूत्पद्यन्ते?
५. कदलीनां प्रयोजनानि कानि? ६. ताः कथं प्ररोप्यन्ते?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) कानिचित् फलानि भक्ष्यमाणानि उवरमुत्पादयन्ति ।
- २) तस्याः पत्राणि भोजनामत्रत्वेनोपयुज्यते जनैः ।
- ३) कदल्यः काण्डस्यान्तः काण्डसार उपलभ्यते ।
- ४) यादशं वीजमुप्यते तादशं फलमवाप्यते ॥

३) अतिशायनार्थकैः पदैः वाक्यानि पूरयत—

- १) जम्बुकः काकात् ... (पट्ट) ।
- २) भूमौ स्थलभागात् जलभागः .... (बहु) ।
- ३) भगवान् क्षणोरणीयान् महतो ... (महत्) ।
- ४) सूर्यपिक्षया चन्द्रो भूमेः ... (अन्तिक) ।
- ५) चन्द्रापेक्षया सूर्यः ... (दूर) ।

४) उपसर्गविशेषाः—अन्तर्, आविम्, तिरस्, प्रादुस् ।

मू—भवति । अन्तर्भवति, आविर्भवति, तिरोभवति,
प्रादुर्भवति ।

अस—अस्ति । आविरस्ति, प्रादुरस्ति ।

कृ—करोति, कुरुते । आविष्करोति । आविष्कुरुते,
तिरस्करोति, तिरस्कुरुते ।

धा—दधाति, धत्ते । तिरोदधाति, तिरोधत्ते, अन्तर्दधाति,
अन्तर्धत्ते ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

इन्धु—ईक्षते। अपेक्षते, अवेक्षते, उपेक्षते, परीक्षते, प्रेक्षते,
प्रतीक्षते, वीक्षते, समीक्षते ॥

६) कृतप्रत्ययान्ताः—

पन् to cook-(एचति)=पक्षः- पकवान्, पचन्, पच्यमानः,
पक्त्वा, (विपच्य) पक्तुम्, पक्तव्यम्, पच्यम् ॥

७) पर्यायाः—

कदली ५—कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ॥

उद्धिद् *m* plant

ओषधि *f* herb

त्रीहि *m* corn

यव *m* barley

गुण *N. m* quality

बर्ण *N. m* colour

आकार *m* shape

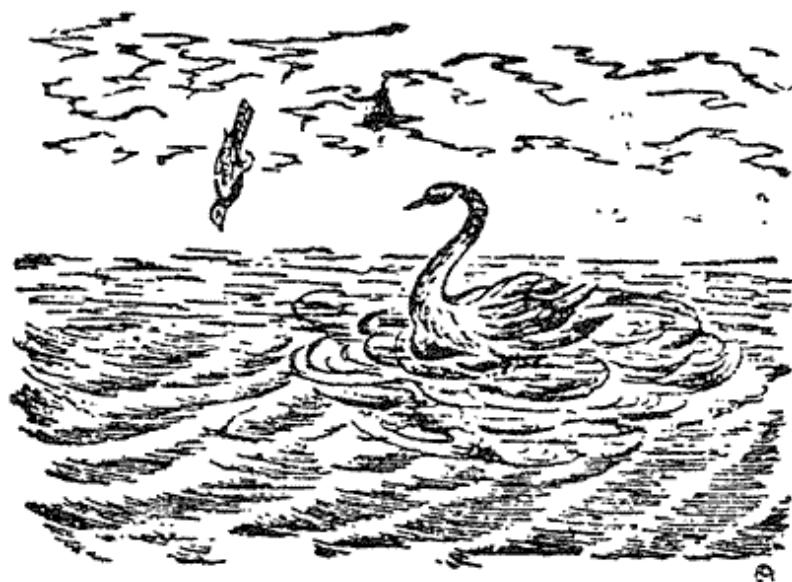
त्वच् *f* skin, bark

भोजनामत्र *n* भोजनपात्र

dining plate

सक्तु *m* flour

दोहद् *m. n.* manure.

१३. हंसः

यद्यपि पक्षिणः प्रायेण नभसि डयन्ते तरुशाखासु च
निवसन्ति, तथापि हंसादयः केचित् पक्षिणः सलिलवासिनः
पृथिवीचारेणश्च दृश्यन्ते। ते बहुल्येन पद्मिनीषु वसन्ति।
मन्दं भूमौ सञ्चरन्ति च। तेषां पक्षौ कोमलौ। अतस्ते
डयमानाः सुदूरं गन्तु न पारयन्ति ॥

तेषां गतिमधिकृत्य काचित् कथा श्रूयते, यथा-कदा-
चिदेकः क्वाको हंसस्य मन्दगामितामुपहसन् सव्याजमवोचत्—
‘मस्ते! त्वं डयनेऽत्यन्तं निपुण इति मया वहुशः श्रुतम्।
अतस्तव गतिं परीक्षितुमिच्छामि। युगपदमस्मादेशान् प्रस्थि-
तयोरावयोः कतरः प्रथमं सरमः पारं प्राप्नोतीति परीक्षावहे। तत्
किमव्य मया सह ग्लहं कर्तुं सज्जोऽसि?—इति। हंसः ‘तथा
कुर्वः’ इति तद्वचनमङ्गीचकार ॥

ततस्तावुभावपि युगपत् प्रातिष्ठेताम् । हंसो यावत् पञ्च-
पाणि पदानि गच्छति तावत् काको द्रुतं डयमानः सुदूरं जगामा
परं काको द्रुतगत्या नितान्तं आन्तः सरसः मध्ये पतित्वा पञ्चत्वं
गतः । हंसस्तु मन्दं सञ्चरन् पूढे पदे विश्राम्यन् केनचित्
समवेन मग्नः पारं प्रापत् ॥

हंसानां गरुतः श्रेताः, इतराण्यङ्गानि तु पीतानि ।
केषाञ्चन हंसानां चञ्चवञ्चरणाथ लोहिताः । ते राजहंसा इनि
व्यपदिश्यन्ते । मछिकाक्षा अपि हंसभेदा एव । तेषां चञ्चव-
चरणाथ धृष्टवर्णाः । हंसानां स्त्रियो ‘हंस्यः’ इति ‘वरटाः’
इति चाभिधीयन्ते ॥

यथा विष्णोर्गरुडस्तथा ब्रह्मणो वाहनं हंस इति पुराणेषु
अयते । कवयो हंसान् नीरक्षीरयोः पृथकरणे शक्तानाहुः ।
उक्तं च—

हंसः शुक्लो वकः शुक्लः को भेदो वकहंसयोः ।

नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो वको वकः ॥—इति ॥

ईदशा हंसाः सम्प्रति कुत्रापि नोपलभ्यन्ते जगति ।
कविभिस्तावदेतादशानां हंसानां रात्रौ सञ्चारः मानसाख्ये
मग्नि निशामन्त्र वर्ण्यते ॥

हंसा विसाहारा इत्याचक्षते कवयः । अथापि ते बाहुल्येन
मत्स्यान् भक्षयन्ति । हंसाः पद्मसरसामलङ्घारभूताः ग्रेष्मकाणा-
मक्षीण्यावर्जयन्ति ॥

संस्कृतद्वितीयादर्शे

१) प्रश्ना:—१. पक्ष्यन्तराणां हंसादीनां च को भेदः ? हंसानां गतिः कीदृशी ? ३. तामधिकृत्य का कथा श्रृंगते ? ४. हंसभेदाः के ? ५. कान तेषां लक्षणानि ? ६. कवि-भिरुक्ता हंसाः कीदृशाः ? ७. हंसानामाहारः कः ?

२) प्रयोगान्तरतया विपरिणमयत—

- १) हंसाः प्राधान्येन पद्मिनीषु वसन्ति ।
- २) कवयो हंसान् नीरक्षीरविभागे शक्तानाहुः ॥

३) निर्दिष्टैर्लकरौः वाक्यानि पूरयत—

- १) शुकोऽपि जनैः शिक्षितो राम रामेति ब्रू ... लङ् ।
- २) रावणेन पृष्ठो हनूमान् रामस्य दूतोऽहमिति आ+चक्ष-लङ् ।
- ३) मद्वचनात् त्वं पितरमेवं ब्रू ... लोह ।

४) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

चर्—चरति । अनुचरति, आचरति, उच्चरति, उपचरति, परिचरति, प्रचरति, सञ्चरति ।

लभ्—लभते । आलभते, उपलभते, उपालभते, विप्रलभते ।

५) कृत्प्रत्ययान्ताः—

चक्षु to tell—(चष्टे) । ख्यातः, ख्यातवान्, चक्षाणः, ख्यायमानः, ख्यात्वा, (आख्याय), ख्यातुम्, ख्यातःयः, ख्येयः ।

अस्त् : to be—(अस्ति)। भूतः, भूतवान्, सन्, अनुभूयमानः,
भूत्वा, (अनुभूय), भवितुम्, भवितव्यम्, भाव्यम् ॥

६) अङ्गीकरोति, अलङ्करोति, नमस्करोति, वशीकरोति एतैः
पृथक् पृथक्, वाक्यानि रचयत ॥

७) एकपदं वदत— १. नितान्तं श्रान्तः । २. नितान्तं पदः॥

८) पर्यायाः—

हंसः ५—हंसास्तु श्वेतगरुतश्चकाङ्गा मानसौकसः ।

राजहंसस्य लक्षणः—

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणेऽहितैः सिताः ॥’ इति

युगपत् in simulta.

neously

पार n the other bank

गलह m bet

गरुत् m feather

धूम्रवर्णः a smoke

वकः n crane [coloured

विसाहार a one whose

food is lotus stalk

प्रेशक a observer,

१४ उष्ट्रः

उष्ट्रो नाम कश्चिद्वक्कायो जन्तुः । स गज इवात्यन्तं
प्रांशुः । तस्यावयवास्तु तनीयांसः । तस्य चरणाः कुशा दीर्घाश्च ।
कन्धरा त्वायता कुटिला च । पुच्छो हस्तः । उष्ट्राणां पृष्ठभाग
एको गडुविद्यते । केषाच्चित्तु द्वौ गड्ह स्तः । उष्ट्राः सर्वदोर्ज्वमेव
पश्यन्ति ॥

इत्थमुष्ट्रो यद्यपि विरूपाकृतिस्तथापि स मनुष्याणामत्य-
न्तोपकारी जन्तुः । गजो हि गुरुतरान् भारान् बोद्धुं क्षमते, न तु
शीघ्रं गन्तुम् । अश्वस्तावद्द्रुतं गन्तुं शक्नोति, न त्वतिमहतो

भारान् वोद्धुम् । उष्ट्रस्तु महान्ति भाण्डानि वहन् द्रुतर्तरं
गच्छति । चित्रेऽस्मिन्नेकः पुरुषः उष्ट्रस्योपरिष्ठादुपविष्टः ।
कदाचित् पञ्चषा अपि जना उष्ट्रमारुढाः सञ्चरन्ति ॥

सन्ति खल्वारभादिदेशेषु समुद्रवदतिविशाला अदृश्यमान
सीमानो मरुभूमयः; यत्र हि गृहाणां नदीनां कूपानां वृक्षाणां च
कथाऽपि न विद्यते, तत्रोष्ट्राः केवलं सञ्चारार्थमुपयुज्यन्ते । उष्ट्राः
खलु वहन् दिवसान् निराहाराः सञ्चरितुं शक्ताः । प्रस्थानकाले
ते पञ्चषेभ्योः दिवसेभ्यः पर्यासं जलं पिवन्ति । अतः समुद्रेषु
महानौका इव मरुभूभागेषु सञ्चरतां जनानामुष्टा एवाश्रयाः । अत
एवारभीयाः सार्थवाहा उष्ट्रान् स्तुत्या गीत्या चोपगायन्ति ॥

उष्ट्राः प्राधान्येन निम्बपत्राण्यश्नन्ति । कण्टकवृक्षेषु तेषां
महती प्रीतिः । उष्ट्राणां शावकाः ‘करभा’ इत्यभिधीयन्ते ।
कलभास्तु करिशावकाः ॥

१) प्रश्नाः—कथमुष्ट्रो विरूपाङ्कुतिः? २. कथं स मनुष्याणाम-
त्यन्तोपकारी जन्तुः? ३. कस्मादारभीया उष्ट्रान् स्तुत्या
गीत्या चोपगायन्ति? ४. उष्ट्राः किं भक्षयन्ति? ५. करभाः
कलभास्तु के?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) गजा गुरुतरान् भारान् वहन्ति ।
- २) उष्ट्रा बहुन् दिवसान् निराहाराः सञ्चरितुं शक्तुवन्ति ।
- ३) ते पञ्चषेभ्यो दिवसेभ्यः पर्यासं जलमेष्टैव पिवन्ति ॥

३) निर्दिष्टानां धातूनां लटो रूपैः वाक्यानि पूर्यत—

- १) यस्मान्पद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छेयः (अवाप्) .. ।
- २) सर्वे वेदाः सर्वाणि च शास्त्राणि ते (प्रति + भा) ... ।
- ३) अन्यस्तु प्रथमेन यद्याचितं ततो द्विगुणं (लभ्) ... ।
- ४) भो, सखे, अहं कर्णमधुरं ते गानं (शु) ... ।

४) अतिशायनार्थकानि विशेषरूपाणि—

तनुः	तनीयान्	तनिष्ठुः ।
स्थूलः	स्थवीयान्	स्थविष्ठुः ।
कृशः	कशीयान्	कशिष्ठुः ।
लघुः	लघीयान्	लघिष्ठुः ।
गुरुः	गरीयान्	गरिष्ठुः ।
हस्तः	हसीयान्	हसिष्ठुः ।
दीर्घः	द्राधीयान्	द्राधिष्ठुः ।

५) कृतप्रत्ययान्ताः—

वह to carry—(वहति) ऊढः, ऊढवान्, वहन्, उहमानः,
ऊढवा, (समुह) वोहुम्, वोढव्यम्, वहनीयम् ।

रुह to grow—(रोहति) । रुढः, रुढवान्, रोहन्,—
रुढवा, रोहुम्, रोढव्यम्, रोहणीयम् ॥

६) एकपदीकुरुत—अत्यन्तं प्रांशुः, अतीव गुरुः, अतीव द्रुतम् ॥

७) पर्यायाः— उप्रः ४—उष्ट्रे कमेलक मय, महाङ्गाः—
‘करभः’ शिशुः उप्राणां वृन्दम् = औप्रकम् ॥

उष्ट्र m camel

मरभूमि f desert

काय m body

करभ m young camel

कृश a lean

कलभ m young elephant

आयत a long

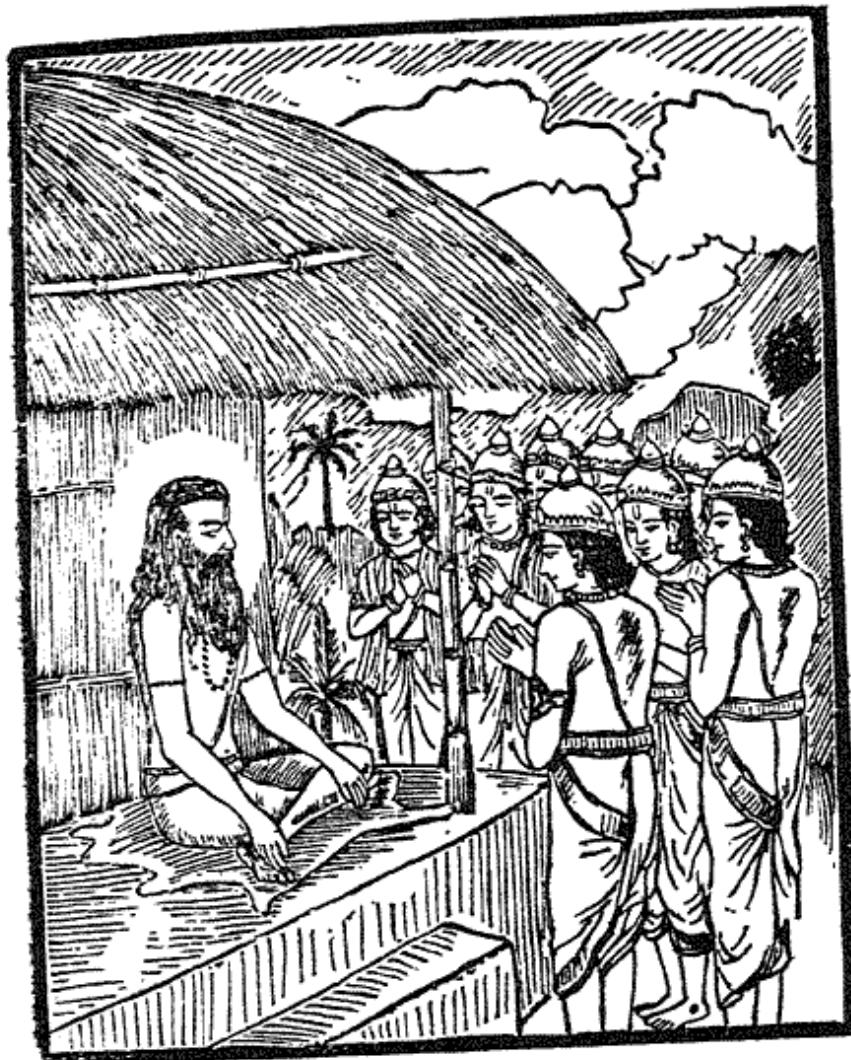
आरभीय n Arab

गहु m hump

निम्ब n margo-tree

प्रांशुः a high, tall

कण्टकवृक्ष n Thorny tree

१५. महात्मा दधीचः

कालेया नाम दानवाः पुरा वृत्रं समाश्रित्य त्रिविष्टं
पीडयामासुः । तान् हन्तुमशक्नुन्तः शक्रादयो देवाः परिम्लान-
मुखश्रियो ब्रह्माणमुपेत्य हृदयङ्गमैः स्तवैस्तं तुष्टुवुः । अथ
पुरस्तादाविर्भूताय तस्मै दानवभयं निवेद्य तमन्वयुज्जत-‘मगवन्
किमत्र करवामहे’ इति । ब्रह्माऽब्रवीत्-‘वत्सा, मा विभीत ।

दधीचमृषि गत्वा तस्यास्थीनि गृहीत । तैश्च वज्रं कुत्वा तेन
वृत्रं हत ॥ इति ॥

तद्वचनमनुसृत्य देवाः सद्य एव दधीचस्याश्रमं गत्वा
नत्वा च तं तदीयान्यस्थीन्ययाचन्त । तेषामभ्यर्थनया स महर्षिः
प्रहर्षमगात् । आत्मनः शरीरलाभं वह्वमन्यत । स्वीयं तपः
फलितमाकलयत् । सद्य एव स महात्मा त्रैलोक्यस्य हिता-
यात्मनः प्राणानुत्सर्ज । परासोस्तस्यास्थीन्यादाय देवा-
स्त्वधा वज्रं कारयामासुः ॥

तद्भु शक्पुरोगमाः सुमनसो रोदसी आवृत्य तिष्ठन्तं
कालेयैरभिरक्षितुं वृत्रमभ्ययान् । तैः सह देवानां तुमुलमायोधनं
ग्रावर्तत । रजोभिः सर्वाः ककुभो व्याप्यन्त । सर्वे लोका
अकम्यन्त । एवं भूते व्यतिकरे विष्णुतेजसाऽविष्टो जिष्णुरे-
काकी रणधुरां वहन् वृत्रस्य शिरसि वज्रमपातयत् । वृत्रो
भग्नशिराः क्षितावपतत् । देवाः समाश्वसन् । इन्द्रो 'वृत्रहा'
इति प्रथां प्रामोत् ॥

- ?) प्रश्नाः— १. शकादयो देवाः किञ्चिमित्तं ब्रह्माणमुपायन्, किञ्च
तमन्वयुज्ज्ञत ? २. ब्रह्मा किमब्रवीत् ? ३. देवाः किमकुर्वन् ?
४. दधीचः किमकरोत् ? ५. देवाः किं चक्रः ?
६. ते कमभ्यायन् ? ७. ततः किमासीत् ?

- २) प्रयोगं विपरिणमयत—

१. भगवन् किमत्र करवामहे ।
२. दधीचमृषि गत्वा तस्यास्थीनि गृहीत ।
३. तैश्च वज्रं कुत्वा तेन वृत्रं हत ॥

३) निर्दिष्टर्लकारैः वाक्यानि पूरयत—

१. ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियो देवान् अनु + युज्....(लड्)।
२. शक्रपुरोगमा देवा दधीचमृष्णिं गत्वा तस्यास्थीनि ग्रह-
- (लड्)।
- ३) सं+आ+श्वस् (लोट्) भवन्तः, युष्माकं पीडा नश् ...
(लट्) ॥

४) उपस्णयोगादर्थभेदः—

आप्—आप्नोति, अवाप्नोति, समाप्नोति, प्राप्नोति, व्याप्नोति ।
श्वस्—श्वसिति । आश्वसिति, निःश्वसिति, विश्वसिति ।
स्—सरति । अनुसरति, अपसरति, उपसरति, निःसरति,
परिसरति, प्रसरति ॥

५) कुत्प्रत्ययान्ताः—

श्रि (to approach)—(श्रयति, श्रयते)=श्रितः, श्रितवान्,
श्रयन्, श्रयमाणः, श्रियमाणः, श्रित्वा, (आश्रित्य)
श्रियितुम्, श्रियतव्यम्, श्रयणीयम् ।

सृ (to move)-(सरति)-सृतः, सृतवान्, सरन्, अनुसृज्जिव-

माणः, सृत्वा, (अनुसृत्य) सर्तुम्, सर्तंश्यम्, सरणीयम् ।

स्तु (to praise)—(स्तौति, स्तवीति)=स्तुतः, स्तुतवान्,
स्तुवन्, स्तूयमानः, स्तुत्वा, (संस्तुत्य), स्तोतुम्,
स्तोतव्यम्, स्तवनीयम् ।

नम् (to salute)—नमति=नतः, नतवान्, नमन्, नम्य-

मानः, नत्वा, (प्रणम्य) नन्तुम्, नन्तव्यम्, नम्यम् ॥

६) पर्यायाः—

असुरः १०—असुरा दैत्य दैतेय दनुजेन्द्रारि वानवाः ।

शुक्रशिष्याः वितिसुताः पूर्ववेदाः सुराद्विषः ॥

महात्मा <i>a</i>	महाशयः=उदारचित्तः, दयालुः, noble minded
ऋग्विष्टप् <i>n</i>	heaven
परिम्लान <i>a</i>	faded; withered
हृदयक्रम <i>a</i>	attractive [red]
दानव <i>m</i>	demon
अन्वयुज्जत <i>A</i>	युज् with अनु asked, questioned
अस्थि <i>n</i>	bone
चक्र <i>n</i>	thunderbolt
परासु <i>a</i>	devoid of life
त्वष्ट्र <i>m</i>	divine architect
शकुरुरोगम <i>a</i>	headed by Indra
	सुमनस् <i>m</i> god
	रोदसी <i>n</i> sky and earth
	तुमुल <i>a</i> fierce
	आयोधन <i>n</i> battle
	कक्षभ् <i>f</i> direction, quarter
	व्यतिकर <i>m</i> occurrence
	जिष्णु <i>m</i> Indra
	रणघुरा <i>f</i> brunt of the battle
	वृत्रहन् <i>m</i> Indra, the destroyer of वृत्र

---

१६. मधुकराः

मधु स्वदन्तो मधुरं स्वनन्तः
 सुमात् सुमं सप्रमदं भ्रमन्तः ।

मधुव्रताः पृष्परजोविकीर्णाः
 सौन्दर्यसारा इव भान्ति सुष्टेः ॥ १

युञ्जन्ति गायन्ति परिभ्रमन्ति
 माद्यन्ति मज्जन्ति सुमोदरेषु ।

लिहन्ति सौमं मधु विद्रवन्ति
 मिलन्ति खेलन्ति च मत्तचित्ताः ॥ २

उच्चावचं पुष्परसं निषीय
 निधाय चैनं मधुकोशपत्रे ।
 तन्वन्ति तावत् स्वयमात्मतृसिं
 धिन्वन्ति पश्चाद्भुवनं च तेन ॥ ३
 वालाः पड़ुद्ग्रीननुकृत्य नित्यं
 नानाविधात् पुस्तकपुष्पवृन्दात् ।
 सञ्चिन्वते ज्ञानरसं रसाग्रयं ॥
 सम्मोदयन्ते च जगत् समग्रम् ॥ ४

- १) प्रश्नाः—१. मधुव्रताः क इव भान्ति? २. ते किं कुर्वन्ति?
 ३. मधुव्रताः स्वयं किं लभन्ते? ते पश्चात् किं कुर्वन्ति?
 ५. वालाः पड़ुद्ग्रीननुकृत्य किं कुर्वन्ति?
- २) श्वत्रन्तैः पदैः वाक्यानि पूरयत—
 १. वसन्ते चूताड्कुरान् (सु+अद्) पिकाः मधुरं गायन्ति।
 २) रामकथानादं (श्रु) कः परां मुदं न याति।
 ३. मधुकराः पुष्पेभ्यो मधु (लिह्)...मधुरं गुञ्जन्ति॥
- ३) प्रयोगं विपरिणमयत—
 १. वालाः पड़ुद्ग्रीननुकृवन्ति, पुस्तकपुष्पात् रसं
 सञ्चिन्वन्ति च । २) मधुकराः पुष्पेभ्यो महरन्तं
 लिहन्ति, परेषां तृसिं तन्वन्ति च ।
- ४) उपसर्गयोगादर्थभेदः—
 चि—चिनोति, चिनुते, निश्चिनोति, परिचिनोति, विचिनोति।
 सञ्चिनोति—एव मात्मनेपदेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 मद्—माद्यति । उन्माद्यति, प्रमाद्यति ॥

५) कृतप्रत्ययान्ताः—

छिह् to lick—(लेढि, लीढे)। लीढः, लीढवान्, लीढन्,
लिहानः, लिहमानः, लीढवा, (अवलिह) लेदुम्,
लेढव्यम्, लेहनीयम्, लेहम् ॥

६) गृहन्, चिन्वन्, तन्वन्, वृण्वन्, शृण्वन्, वृणन्,—
एषां शत्रन्तानां लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि निर्दिशत ॥

७) पर्यायाः—

मधुः—मधु क्षौद्रं माक्षिकम् ...
मधुकरः ९—मधुव्रतो मधुकरो मधुलिष्मधुपालिनः ।
द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्ग षट्पदभ्रमरालयः ॥
मकरन्दः ४—मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥

मधु *n*
मकरन्द *m* } Honey

सुम *a* flower

मधुव्रत *m* bee

पुष्परजोविकीर्णः *a* bes-
meared with pollen

सौन्दर्यसार *m* essence of

गुञ्जन्ति *P.* hum [beauty

मञ्जन्ति *P.* dive into

सुमोदर *n* the inner part
of a flower

लिहन्ति *P.* lick [flower

सौम *a* pertaining to a

विद्रवन्ति *P.* go away
मिलन्ति *P.* assemble
together

उच्चावच *a* various

मधुकोश *m* bee hive

तावत् *in.* firstly, before
doing anything else

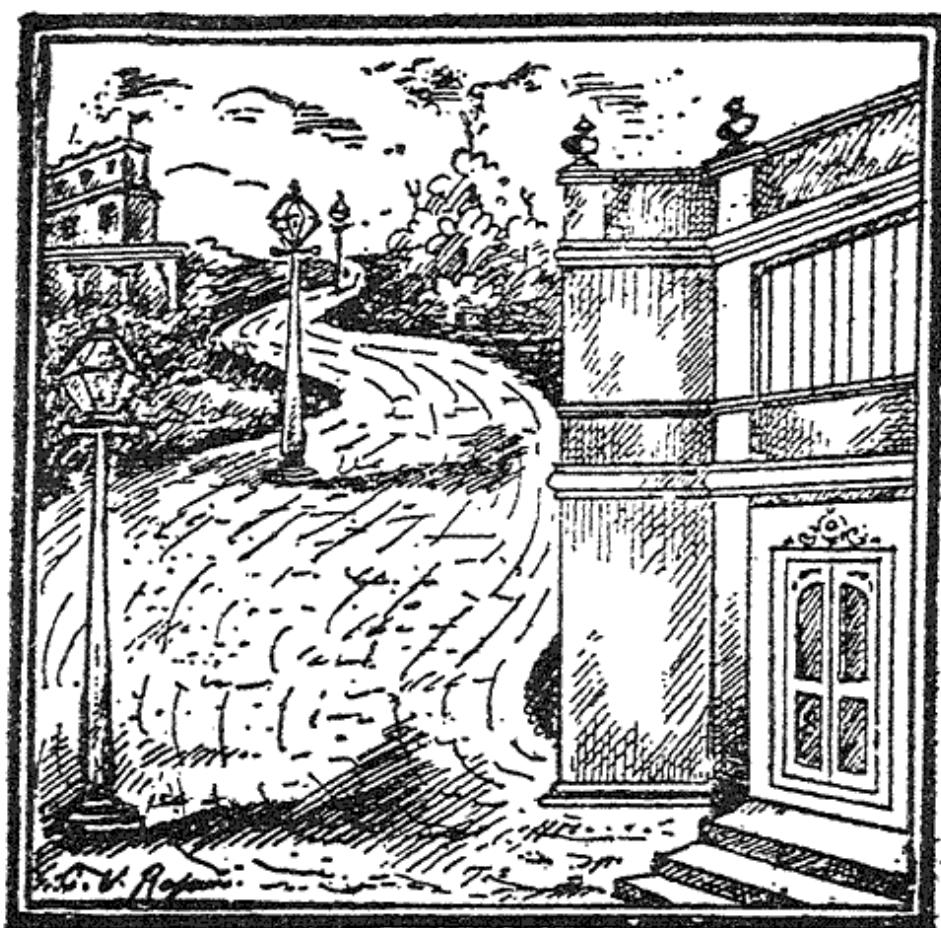
घिन्वन्ति *P.* please

षट्डुष्मि *m* bee

सञ्चिन्वते *A* gather

रसाग्रथ *a* the best of रसः

लघुडाहति *f* the stroke of
a stick.

१७. नगरम्

किं नाम नगरम् ? यत्र सहस्रशो जनानामधिवासः,
नैकविधानां गृहाणां श्रेणयः, विविधा राजकीयाः कार्यालयाः
विविधविद्याग्रहणोपयुक्ता विद्यालयाः, नानाविधैः क्रयैर्वस्तुभि-
रलंकृताः पण्यवीथिकाश्च विद्यन्ते तन्नगरम् । नैकविधा देवालयाः,
पुष्पोद्यानानि, ग्रमदवनानि, कूपाः, तटाकानि, अन्यान्यपि
जनानामुपयुक्तानि तानि वस्तूनि नगरेषु सुलभानि ।
यद्यपि ग्रामवासः सुखतरस्तथापि पत्तनेषु विद्याया व्यवसायस्य

वाणिज्यस्य च सम्पत्तावस्ति सौकर्यातिशयः । प्रधानभूताः
जीविकार्जनोपायाः सर्वे नगरेष्वेव सुलभाः । अतोऽद्यत्वे जनाः
प्रायेण ग्रामान् परित्यज्य नगराण्यधिवसितुमिच्छन्ति ॥

नगराणि नानाविधैः सुधालिम्बवनैरुपशोभन्ते । पञ्च-
षाभिर्भूमिकाभिरूपनिबद्धान्युन्नतानि भवनानि मुम्बा, दिल्ली
बाराणसी, कालिघट्ट, मद्रपुरी प्रभृतिषु प्रधाननगरेषूपलम्यन्ते ।
अमेरिकाखण्डे केषुचिन्नगरेषु विश्वत्या त्रिंशता वा भूमिका-
भिरलंकृतान्यथ्रंलिहानि स्म्याणि हम्र्याणि समुच्छसन्ति । भारत-
वर्षीयेषु नगरेष्वेतादृशानि वेशमानि दुर्लभान्येव । तत्रापि
ग्रामेषु प्रायेण कुटीरकल्पान्यल्पीयांस्येव गृहाणि निर्मायन्ते ॥

चित्रमवलोक्यताम्—नगरस्यैका रथ्या तत्र दृश्यते ।
रथ्यायाः पार्श्वे केचिद्गृहाः समलोक्यन्ते । यद्यपि ते नातीवो-
न्नतास्तथापि सुधाधवलाः पवनप्रवेशक्षमैर्वातायनैरुपेताः शुचयः
सुन्दराश्च वर्तन्ते । एतादृशेषु गृहेषु वसन्तो जनाः पुरवास-
सुलभैरामयैर्न परिभूयेन् । रथ्याया परिसरे केचिदीपस्थाणवो
दृश्यन्ते, येषु निशामुखे दीपाः प्रज्वाल्यन्ते । तेन तत्र जनानां
रात्रौ सञ्चारः सुकरो भवति । अद्यत्वे नगराणि प्रायेण
विद्युत्प्रदीपैरुद्द्योतन्ते ॥

नगरेषु गतागतार्थं जनैर्विविधानि वाहनान्युपयुज्यन्ते ।
बृषभशकटमश्वशकटं च सर्वसाधारणं वाहनम् । धनिनस्तु
भूयस्तया पाशात्यदेशीयानि यानान्युपयुज्जते । ग्रामेषु
वसतां जनानामीदृशानि सौकर्याणि दुर्लभानि ॥

- १) प्रश्नाः—१. ग्रामापेक्षया नगरेषु कीदशाः सौकर्यातिशयाः? २. नगरेषु कीदशानि गृहाणि विद्यन्ते? ३. चित्रे किं पवलोक्यते? ४. कीदशानि सौकर्याणि ग्रामेषु दुर्लभानि?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) अद्यत्वे जनाः नगराण्यधिवस्तुमिच्छन्ति ।
२) चित्रेऽस्मिन् नगरस्यैका रथ्या दृश्यते ।
३) रथ्यायाः पाश्वं केचिद्गृहां अवलोक्यन्ते ॥

३) वसति, अधिवसति—अनयोः प्रयोगे विशेषं दर्शयत ॥

४) कृत्प्रत्ययान्ताः—

लिप् to overspread—(लिप्ति)=लिप्तः, लिप्तवान्,
लिप्तन्, लिप्यमानः, लिप्त्वा, (विलिप्य) लेप्तुम्,
लेपन्यम्, लेपनीयम् ।
वस् to dwell—(वसति)=उषितः, उषितवान्, वसन्,
उष्यमानः, उषित्वा, (अध्युष्य) वस्तुम्, वस्तन्यम्,
वसनीयम् ॥

५) अतिशायनार्थकानि विशेषरूपाणि—

वृद्धः	{ ज्यायान्	{ ज्येष्ठः
	{ वर्षीयान्	{ वर्षिष्ठः
युवा	{ यवीयान्	{ यविष्ठः
	{ कनीयान्	{ कनिष्ठः
अल्पः	{ अल्पीयान्	{ अल्पिष्ठः
	{ कनीयान्	{ कनिष्ठः

६) विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्ठिः, सप्ततिः,,
अशीतिः, नवतिः, शतम्—एतैः वाक्यानि रचयत ॥

७) पर्याः—

नगरम् ५—पूः (ली) पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटमेदनम् ।
 आपणः ४—आपणस्तु निषद्यायां विषणिः पण्यवीथिका ॥
 सुन्दरम् १२—सुन्दरं रुचिरं सुषमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं हृष्यं मनोह्रं मञ्जु मञ्जुलम् ॥

क्रय a merchandise	अञ्चलिङ् a touching the sky
पुष्पोद्यानः flower garden	कुटीरकल्प a nearly equal to a hut
प्रमदवन n pleasure	वातायन n window
garden	आमय m disease
श्रेणयः Rows	रथ्या f Road
इयवसाय m industry	निशामुख n beginning of night
वाणिज्य n trade	विद्युतप्रदीप m electric light
समर्पति f accomplishment	पाञ्चात्यदेशीय a of western countries
सौकर्य n convenience	यान n Vehicle.
जीविका f livelihood	
अद्यते in. now-a-days	
सुधालित a whitewashed	
भूमिका f storey, stair	

१८. आहारः

अस्त्यस्माकमुदरे विलक्षणः कश्चिदग्निः, योजन्तः स्थितः
 श्रीरमखिलमुष्णायति । तस्य चाग्रेरिन्धनमाहारो भवति ।
 आहार एव रक्तमांसरूपेण परिणतो देहस्य बलं जनयति ॥

सोऽयमाहारः सात्त्विकः, राजसः, तामस इति त्रिविधः ।
 सात्त्विको नाम रस्यः स्तिंगधो मधुरः शुचिश्च । स चायुः सत्त्वं
 बलं बुद्धिं सुखमारोग्यं च पुण्णाति ॥

राजसो नामातिकदुरत्यम्लोऽत्युष्णस्तीक्ष्णो रूक्षो विदाही
च । स च शौर्यमहङ्कारं दाढ्यं कामं क्रोधं शोकं चोत्पादयति ॥
तामसस्तु यातयामो गतरसः पूतिः पर्युषितो जुगुप्सि-
तश्च । अयमेव राक्षसाहारो नाम । अयमाहारो मनुष्याणां मदं
मात्सर्यमभिमानमहङ्कारं दम्भं च तनोति ॥

यथा हि दुष्टो वायुः अशुद्धं जलं च नानाविधानामाम-
यानां प्रभवो भवति तथैव कुत्सित आहारोऽपि । तस्मात्
सात्त्विक एवाहारः प्रशस्ततमः । सैनिकास्तु राजसमप्याहारं
गृह्णन्तो न दुष्यन्ति । तामस आहारस्तु सर्वथैव त्याज्यः ॥

भारतीया वयं शाल्यन्नमक्षीमः । यौरोपास्तु गोधूमं
बाहुल्येनोपयुज्जते । शाल्यन्नापेक्षया मुद्दो माष आढको गोधूमश्च
बलकारी भवति । ऋषयः कन्दैर्मूलैः फलैः पण्ठरद्धिश्च जीवन्ति ॥

अत्यधिकमत्यल्पं च न भोक्तव्यम् । अत्यल्पभोजनमग्निं
ज्वलयितुं न पर्यामोति । अत्यधिकं भोजनमजीर्यत् अग्निं मन्दी
करोति । तस्मान्मितमेव भोजनं हितकारि भवति । यावता
भुक्तेन क्षुन्निवृत्तिर्जयेत तावदेव भोक्तव्यम् । तदेव मितभोजनं
नाम । केचिच्चपेक्षितादधिकं भुज्जते । बुद्धिमन्तस्तु न भोज-
नार्थं जीवन्ति, किन्तु जीवनार्थं भुज्जते ॥

-
- १) प्रश्नाः—१. त्रिविधा आहाराः के? २. तेषां गुणाः कीदशाः?
३. कुतः सात्त्विक एवाहारः प्रशस्ततमः? ४. शाल्यन्नापेक्षया
के बलकारिणः? ५. कस्मादत्यधिकमत्यल्पं च न भोक्तव्यम्?
६. मितभोजनं नाम किम्?

२) प्रयोगं विपरिणमयत

- १) स आयुः सत्वं बलं वृद्धि सुखमारोग्यं च पुण्णाति ।
- २) अर्यं मनुष्याणां मर्दं मात्सर्यमभिमानमहङ्कारं च तनोति ।
- ३) केचिदपेक्षितादधिकं भुञ्जते ॥

३) अतिशायनार्थकैः पदैः वाक्यानि पूरयत—

- १) राजसादाहारात् सात्त्विक आहारः (प्रशस्तः) ।
- २) गुडापेक्ष्या शर्करा (मधुर) ।
- ३) पक्षिणां मध्ये हंसः (चारु) ॥

४) यन्, यान्, धन्, वधन्, लिम्पन्—एषां शत्रन्तानां
लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि निर्दिशत ॥

५) कृतप्रत्ययान्ताः—

भुज् to enjoy—(भुड्के)=भुक्तः, भुक्तवान्, भुञ्जनः,
भुञ्ज्यमानः, भुक्त्वा, (उपभुञ्ज), भोक्तुम्, भोक्तव्यः,
भोजनीयः, भोज्यः ।

युज् to unite—(युइक्ते) = युक्तः, युक्तवान्, युआनः,
युञ्ज्यमानः, युक्त्वा, (प्रयुञ्ज), योक्तुम्, योक्तव्यम्,
योजनीयम्, योज्यम् ।

त्यज् to abandon—(त्यजति)=त्यक्तः, त्यक्तवान्, त्यजन्,
त्यज्यमानः, त्यक्त्वा,(परित्यज्य) त्यक्तुम्, त्यक्तव्यः,
त्यजनीयः, त्याज्यः ।

भुज् to worship—(भजति)=भक्तः, भक्तवान्, भजन्,
भज्यमानः, भुक्त्वा, (विभज्य), भुक्तुम्, भक्तव्यम्,
भजनीयम् ॥

६) पर्यायाः—

आहारः ३—भोजनं जरिधराहाराः ।
कवलः १—ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥
उदरम् ५—पिच्छडः कुक्षिरुदरं तुन्दं च जठरोऽस्त्रियाम् ।

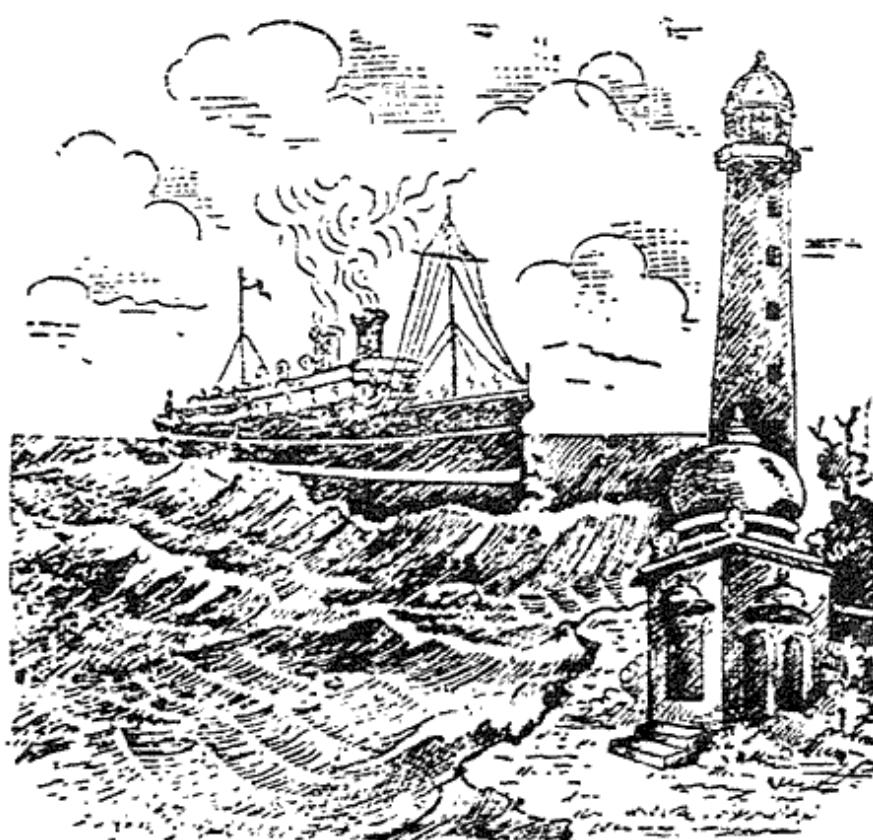
विलक्षण a strange, extra- ordinary	यातयाम a stale, used
इन्धन n fuel	पूति a foul smelling
रस्य a juicy, sapid	पर्युषित a not fresh
स्तिरघ्न a oily	जुगुल्सित a detested
अतिकटु a very pungent or acrid	प्रभव m source
अत्यम्ल a very sour	शाल्यन्न n rice
तीक्ष्ण a hot	गोधूम m wheat
रुक्ष a astringent	मुद्द m green-gram
विदाहिन् m causing inflammation	माष m pulse; black- आढक m dhal [gram कन्द n bulbous root शुद्ध f hunger

१९. समुद्रः प्रवहणं च

समुद्रो नामातिविस्तीर्णोऽदृश्यमानपारः सुतरां अगा-
धोऽम्भसां राशिः । स च कचित् कचित् क्रोशत्रयमगाधो
वर्तते । समुद्रेषु वात्योत्पादितास्तरङ्गाः सततमुद्द्रवन्ति । अतस्ते
दुखगाहाः ॥

समुद्रेषु नैकविधानि यादांसि प्रतिवसन्ति । भूमौ
निवसतां प्राणिनां मध्ये गजा एव गरिष्ठा बलिष्ठाश्च । अब्धौ तु
ततोऽपि महीयांसौ बलीयांसश्च तिमिङ्गलाख्या जलचराः सन्ति ।
ते तदा तदा जलस्योपरि पुवमानाः सांयात्रिकाणां द्वीपत्रममु-
त्याद्यन्ति । शश्वच्च वालप्रहारेण ते महानौका अपि मञ्जयन्ति ॥

नानाविधा महान्तो भृत्याः सागरे विद्वन्ते । धीवरः
पुर्वैः सागरं प्रविश्य जालैस्तान् वधन्ति । मूल्यवन्ति रत्नानि
प्रवालानि मुक्ताफलानि च समुद्रेषु जायन्ते । अत एव तेषां
रत्नाकरव्यपदेशः ॥

वयं नदीनौकाभिस्तरामः । पारावारास्तु कल्पोलराकुलाः
नौभिस्तरीतुं न शक्याः । अतस्तत्र प्रवहणैः सञ्चरन्ते जनाः ।
प्रवहणेषु कानिचिद्रायुना नीयमानानि, कानिचिद्राष्पशक्त्या
चाल्यमानानि च । यथैव स्थले बाष्पशकटानि तथैव जले
बाष्पप्रवहणान्युपयुज्यन्ते ॥

वायुना प्रेयमाणं प्रवहणं कडचिद्वात्याभिहतं निमज्जे-
दपि । वाप्पप्रवणेषु सञ्चरतां जनानां नैताद्यं महद्वर्षं
विद्यते । वाप्पप्रवहणानि स्तम्भदीपैः निर्दिश्यमानमार्गाण्येकदा-
होरया विश्वत्यधिकान् क्रोशान् प्रयान्ति । अतो वाप्पप्रवहणेषु
प्रवाल्सी जनाः सुदूराण्यपि द्वीपान्तराणि कतिपयैरेव दिवसः
प्राप्तं शक्तुवन्ति ॥

- १) प्रश्नाः—१. को नाम समुद्रः? कुतः समुद्राः दुरवगाहाः?
२. समुद्रेषु कीदशानि यादांसि प्रतिवसन्ति?
३. कुतस्तेषां रत्नाकरव्यपदेशः?
४. तत्र कैः सञ्चरन्ते जनाः?
५. द्वीपान्तराणि अतिशीघ्रं प्राप्तुं कथं शक्तुवन्ति जनाः?
६. केषु सञ्चरतां जनानां भयं जायते? केषु न?
- २) निर्दिश्यानां क्रियापदानां णिजन्तरल्पैः वाक्यानि पूरयत—
  १. वात्या समुद्रेषु पर्वतोन्नतांस्तरङ्गान् ... (उत्पद्यते)।
  २. तिमिङ्गिलाः समुद्रेषु सञ्चरतां भयं ... (जायते)।
  ३. प्रवहणानि जनान् खण्डान्तराणि ... (प्रमोति)॥
- ३) अतिशायनार्थकैः पदैः वाक्यानि पूरयत—
  १. जलाशयेषु समुद्रः ... (पृथु)।
  २. तिमिङ्गिलेभ्यस्तिमिङ्गिलगिलाः ... (बलवत्)।
  ३. पर्वतेषु हिमालयः ... (स्थूल)॥
- ४) समानार्थकृः—सुतराम्, नितराम्, अतितराम्॥
- ५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—
मज्ज्—मज्जति । उन्मज्जति, निमज्जति ।
तृ—तरति । अवतरति, वितरति, उत्तरति, निस्तरति ॥

६) कृतप्रत्ययान्ताः—

तृ to cross—(तरति)=तीर्णः, तीर्णवान्, तरन्, तीर्यमाणः, तीर्त्वा, (अवतीर्य), तरुम्, तरितुम्, तरीतुम्, तर्तव्यम्, तरितव्यम्, तरीतव्यम्, तरणीयम्, तार्यम्।

कृ to scatter—(किरति)=कीर्णः, कीर्णवान्, किरन्, कीर्यमाणः, कीर्त्वा (विकीर्य), कतुम्, करितुम्, करीतुम्, कर्तव्यम्, करितव्यम्, करीतव्यम्, करणीयम्, कार्यम्॥

७) पर्यायाः—

समुद्रः १५—समुद्रोऽन्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽण्वः।

रक्षाकरो जलनिधिः यादः पतिरपां पतिः॥

नदी १२—नदी सरित्।

तरङ्गिणी शौचलिनी तटिनी हादिनी धुनी।

स्रोतस्वती छीपवती स्वांवन्ती निम्नगापगा॥

क्रोश *m* two miles

शश्वत् *in often* [tail]

बात्या *f* strong wind

बालप्रहार *f* stroke of

तरङ्ग *m* Wave

महानौका *f* a big ship

यादस् *"* Water-animal

धीवर *m* fisherman

अन्ध } *m* Ocean
पारावार } *m*

पूत्र *m* raft

तिमिङ्गिल *m* a kind of

प्रवाल *m* विद्रुम coral

fish which swallows

मुक्काफल *"* मौक्किकं pearl

तिमि

कल्होल *m* high wave

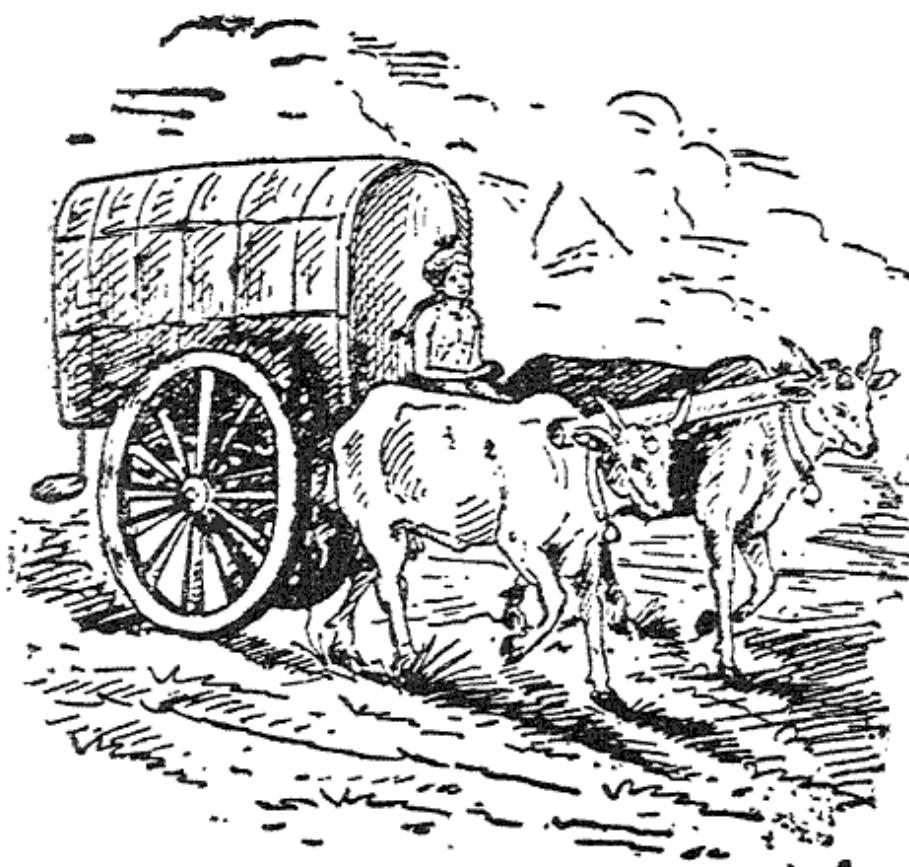
सांयात्रिक *m* merchant

प्रवहण *n* vessel

trading by sea

स्तम्भदीप *"* Light house

दोर्य *f* an hour.

२०. शकटम्

अत्रैकं शकटं ब्रजति । इदं वृषभशकटम् । यदश्वैरुह्यते
तदश्वशकटम् । यद्वाष्पशक्त्या गच्छति तद्वाष्पशकटम् । तस्यैव
धूमशकटमिति नामान्तरम् । केषुचिदेशेषु शानोऽपि शकटानि
वहन्ति । कर्चिन्महिषा अपि शकटेषु बध्यन्ते ॥

शकटेऽस्मिन् द्वौ वृषभौ नियुक्तौ । केषुचिच्छकटेष्वेकोऽपि
वृषभो नियुज्यते । पश्य, शकटस्य द्वे चक्रे स्तः । चक्रं परितः
स्थितो भागः नेमिरित्युच्यते । चक्रयोर्मध्ये मण्डलाकारेण
दृश्यमानो भागश्चक्रनामिः । नेमेश्चक्रनामेश्चान्तराले द्वादशारः

ग्रोताः सन्ति । प्रायेण चक्राणि द्वादशाराणि क्रियन्ते
चक्रद्वयस्य नाभिरुल्प्रयोस्तिर्यग्नक्षदण्डः सङ्घटितः । तम्मिन्द्र-
दण्डे शकटस्य भारस्तिष्ठति ॥

वृष्टेरातपस्य च वारणाय शकटं कटमयेन पटलेनाच्छादयते ।
तेन शकटं जनानां सञ्चाराय योग्यं भवति । वहवो जनाः
शकटैर्गतागतं कुर्वन्ति । भारवन्ति भाण्डान्यपि शकटसागैर्य
देशादेशं नयन्ति । अद्यत्वे तु भूयस्तया वाष्पयान्तरेऽगतागतं
कुर्वन्ति जनाः ॥

चित्रमवलोक्यताम् ! तत्र शकटस्य पुरोभागे स्थितो
बालः शाकटिकः । स रथ्यायां शकटं नयति । यदा स शकटं
शीघ्रं नेतुमिच्छति तदा कश्या वृष्टौ ताडयति । तदा तौ द्रुतं
गच्छतः । यदा शकटं स्थापयितुमिच्छति तदा स नासारज्ज्वा
वृष्टौ पश्चादाकर्षति । तदा तौ तिष्ठतः ॥

अयं शाकटिकः पूर्वमतीव दर्शि आसीत् । तदा स
कस्यचिद्दिनिनो गृहे कर्म कुर्वन् प्रत्यहं केवलमाणकचतुष्कं
वेतनमलभत । अथापि स बुद्धिमान् ; यतः स लब्धस्यार्थं
स्वजीविकायै व्ययीकुर्वन्नपरमधर्मं रक्षति स्म । तथा रक्षितं च
तद्दनं वर्षद्वयेन रूप्यकशतम् अभवत् । पश्चादसौ वालस्तेन
धनेनेदं शकटमिमौ वृषभौ चाक्रीणात् । सम्प्रत्ययं ग्रतिदिनं
द्वित्राणि रूप्यकाण्यर्जयन् सुखेन जीविकां निर्वर्तयति ॥

- १) प्रश्नाः—१. के शकटानि वहन्ति ? २. शकटस्यावयवाः के ?
 ३. शकटस्य प्रयोजनं किम् ? ४. शकटस्य पुरोभागे स्थितः
 कः ? ५. स कथं शकटं न यति ? ६. कथं स्थापयति ?
 ७. इन्में शाकटिकमधिकृत्य किं जानीध्वे ?

२) अयोगं विपरिणमयत—

१. यदद्वैरुह्यते तद्भवशकटम् ।
 २. क्वचिन्महिषा अपि शकटेषु वध्यन्ते ।
 ३. असौ वाल इदं शकटमिमौ हृषभौ चाक्रीणात् ॥

३) शानजन्तौः पदैः वाक्यानि पूरयत—

१. इधीचः आत्मनः शरीरं वहुमन् ... प्राणान् विजहौ ।
 २. आरुणिः क्लिश् ... कञ्चिदुपायमपद्यत् ।
 ३. पिकः सहकारस्य शाखायां आस् ... मधुरं कृजति ।
 ४. हुरोराज्ञां हु .... शिष्याः श्रेयांसि विन्दन्ते ॥

४) कृतप्रत्ययान्ताः—

नी to carry—(नयति, नयते)=नीतः, नीतवान्, नयन्,
 नीयमानः, नीत्वा, (अनुनीय), नेतुम्, नेतव्यम्,
 नयनीयम्, नेयम् ।

लभ् to get—(लभते)=लघः, लघवान्, लभमानः,
 लभ्यमानः, लघ्वा, (उपलभ्य), लघुम्, लघव्यम्,
 लभनीयम्, लभ्यम् ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

वन्ध्—वध्नाति । अनुवध्नाति, उद्वध्नाति, तिर्वध्नाति,
 प्रतिवध्नाति, सम्वध्नाति, आवध्नाति ॥

६) पर्यायः—

यानम् ५—सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्मं पञ्चं च धोरणम् ।
सर्वतः ४—समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ॥

बाष्पः <i>m.</i> <i>n</i> vapour, steam	तिर्यक् <i>in.</i> horizontal
नेमि <i>n</i> the circumference of a wheel	अक्षदण्ड <i>m</i> axle
अर <i>m</i> spoke	कट <i>m</i> mat
ओत <i>a</i> fastened	पटल <i>n</i> roof
	वेतन <i>n</i> wage.

२१. दैवं पुरुषकारश्च

दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ।
पाषाणस्य कुतो विद्या येन देवत्वमागतम् ॥

तथापि तावत्—

न दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुर्महति ॥
यथा हेकेन चक्रेन न रथस्य गतिभवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न मिथ्यति ॥
उधमेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिद्ध्यस्य प्रविशन्ति मुखं मृगाः ॥
विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बते ।
ग्रासादसिद्धवत् तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः ॥

एकविंशः पाठः—दैवं पुरुषकारश्च

67

नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं रसातलम् ।

व्यवसायद्वितीयानां नाप्यपारो महोदधिः ॥

6

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यते कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ७

१) प्रश्नाः—१. दैवस्य प्रबलतां पुरुषकारस्य कर्तव्यतां च
सोदाहरणं समर्थयत ? २. वायसाः कस्य मूर्धि तिष्ठेयुः ?
३. दोषः कदा न भवेत् ?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

१. मृगाः सुस्तस्य सिंहस्य मुखं न हि प्रविशन्ति ।
- २) लक्ष्मीरुद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति ।
- ३) कापुरुषः दैवेन देयमिति वदन्ति ॥

३) अतिशायनार्थकैः पदैः वाक्यानि पूरयत—

- १) दैवं पुरुषकारात् (बलवत्) ।
- २) मतिः बलात् (गुरु) ।
- ३) दशरथस्य प्रत्नीनां कौसल्या (वृद्धा) ॥

४) कृत्प्रत्ययान्ताः—

आप् to obtain—(आप्नोति)=आसः, आसवान्,
आप्नुवन्, आप्यमानः, आप्त्वा, (अवाप्य), आप्तुम्,

आसव्यम्, आपनीयम्, आप्यम् ।

स्वप् to sleep—(स्वप्निति)=सुसः, सुसवान्, स्वपन्,
सुप्त्वा, (सुपुप्य) स्वप्निम्, स्वसव्यम्, स्वपनीयम्,
स्वाप्यम् ॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

लम्ब—लम्बते । अवलम्बते, आलम्बते, विलम्बते ॥

६) सञ्चिन्त्य, सञ्चित्य—अनयोरर्थभेदं निर्दिशत ॥

७) पर्यायाः—

भाग्यम् ६—दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम् खी नियतिर्विधिः ॥

मेरुः ९—मेरुः सुमेरुहैमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ।

रसातलम् ४—अधोभुवन पाताल वलिसद्म रसातलम् ॥

पौरुष *n* manliness

प्रासादसिंह *m a* palatial

पाषाण *m* stone

artificial lion

उद्योग *m* effort

रसातल *n* nether world

वुरुषकार *m* manliness

अपार *a* endless

मनोरथ *m* ambition

कापुरुष *m a* wicked man

२२. त्रिशङ्कुमहाराजः

आमीत् पूर्वं सूर्यवंशे त्रिशङ्कुनाम महाराजः, यः स्ववाहु-
बलेन सर्वान् शत्रूनुन्मूल्य सागरपर्यन्तां पृथिवीं शशास । धर्मेण
धर्मं परिपालयतः सर्वत्र विजयिनस्तस्य मनसि ‘अनेन मर्त्य-
देहेनैव स्वर्गारोहणं कार्यम्’, इति मनोरथः समजनि । ततः स
तदर्थकं यज्ञं कर्तुमुद्यक्तः कुलगुरुं तपोनिर्धिं वसिष्ठमुपेत्य पौरो-
हित्याय वत्रे । वसिष्ठस्तु तस्य मनोरथमप्ये प्रवृत्तं वुद्धवा
तदर्थनां प्रत्याचष्ट ॥

तत्प्रत्याख्यानेन विद्वद्यो राजा वसिष्ठस्य शतं पुत्रा-
नुपेत्य सप्रथयमेकंकशस्तमेवार्थं ययाचे । तेऽपि तद्वचनं नाभ्य-

नन्दन् । तदा रोपाविष्टो राजा परुषवचनैस्तान् भृशमनिन्दत् ।
तदाकर्ण्य ते क्रुद्धास्तं ‘चण्डालो भव’ इत्यशपन् ॥

ततश्चण्डालतां गतोऽपि त्रिशङ्कुः कथञ्चिदात्मनो मनो-
रथं साधयितुमिच्छन् वसिष्ठसपर्धिनं महातपस्विनं विश्वामित्रं
शरणमगच्छत् । विश्वामित्रस्तं वृत्तान्तमाकर्ण्य चण्डालस्यापि
तस्य यज्ञं कर्तुं मर्ति व्यधात् । अवदच्च—‘राजन् ! मा भैषीः॥
अहं त्वां याजयामि । स्वर्गं तव हस्तगतं जानीहि’—इति ॥

ततः स यज्ञं निश्चित्य ब्राह्मणानामन्त्रयितुं सर्वतः
शिष्यान् प्राहिणोत् । अकरोच्च यज्ञाय महान्तं सम्भारम् । कल्पे च

दिवसे ब्राह्मणैः सह विश्वामित्रः सुदुष्करं सप्तन्तु समारभत ।
देवास्तु खाहकारैराहूयमाना अपि न समागताः ॥

तदनु विश्वामित्रः क्रुद्धो यज्ञं परित्यज्य चिरतप्तस्यात्मन-
स्तपसो वलेन त्रिशङ्कुं स्वर्गमारोपयामास । इन्द्रादयो दिवौकमः
सदेहं चण्डालं स्वर्गमारोहन्तं वीक्ष्य झटित्यधः पातयामासुः ।
ततस्त्रिशङ्कुः ‘त्रायस्व माम्, त्रायस्व माम्’ इत्याक्रोशन्नपतन् ।
अधः पतंश्च सः ‘त्रिशङ्को तिष्ठ ! तिष्ठ !!’ इत्युक्तवता कोपा-
क्रान्तेन कौशिकेन भूम्याकाशयोर्मध्ये स्थापितः ॥

कर्तव्यमेव कर्तव्यं कर्तव्यं लोकसम्मतम् ।
अकर्तव्यं तु कुर्विण्यस्त्रिशङ्कुः स्मर्यतां जनैः ॥

- १) प्रश्नाः—१. त्रिशङ्कुः कीदृशो राजा ? २. तस्य मनसि
कीदृशो मनोरथः समजनि ? ३. ततः स किमकरोत् ?
४. कः कुतस्तस्य प्रार्थनां प्रत्याबृष्ट ? ५. के कुतस्तं
चण्डालो भव इत्यशपन् ? ६. ततः राजा किमकरोत् ?
७. स किमुक्त्वा किमकरोत् ? ८. के यज्ञं प्रति न समागताः ?
९. तदनु विश्वामित्रः किं चकार ? १०. ततः किं वृत्तम् ?
११. त्रिशङ्कोः कथया किं युष्माभिर्गृह्णते ?

- २) अधः निर्दिष्टानां धातूनां णिजन्तरूपैः वाक्यानि पूर्यत—
१. विश्वामित्रत्रिशङ्कुमद्वाराजं (यजति—लड्) ।
२. स मद्विरात्मनस्तपोवलेन तं स्वर्गं (आरोहति—लड्) ।
३. मद्वात्मान आरब्धं कार्यम् अन्तं (गच्छति—लड्) ।
४. चण्डालं स्वर्गमारोहन्तं देवा झटित्यधः (पतति—लड्) ।
५. विश्वामित्रस्तं भूम्याकाशयोर्मध्ये (तिष्ठति—लड्) ॥

३) कृत्प्रत्ययान्ताः—

व्यध् (to pierce)—विध्यति = विद्धः, विद्धवान्, विध्यन्,
विध्यमानः, विध्वा, (प्रविध्य) वेदधुम्, वेदव्यम्,
वेधनीयम्, वेध्यम् ॥

कुध् (to be angry)—कुध्यति = कुद्धः, कुद्धवान्, कुध्यन्,
कुध्वा, (संकुध्य), कोद्धुम्, कोद्धव्यम्, कोधनीयम्,
कोध्यम् ॥

४) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

चक्ष्—चष्टे । आचष्टे, प्रत्याचष्टे, व्याचष्टे ।
स्मृ—स्मरति । विस्मरति, संस्मरति ॥

५) पर्यायाः—

आकाशः १६—द्योदिवौ द्वे ख्रियामध्रं व्योम पुष्करमस्त्ररम् ।
नभोऽन्तरिक्षं गगनम् अनन्तं सुरवत्मं खम् ।
विषद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

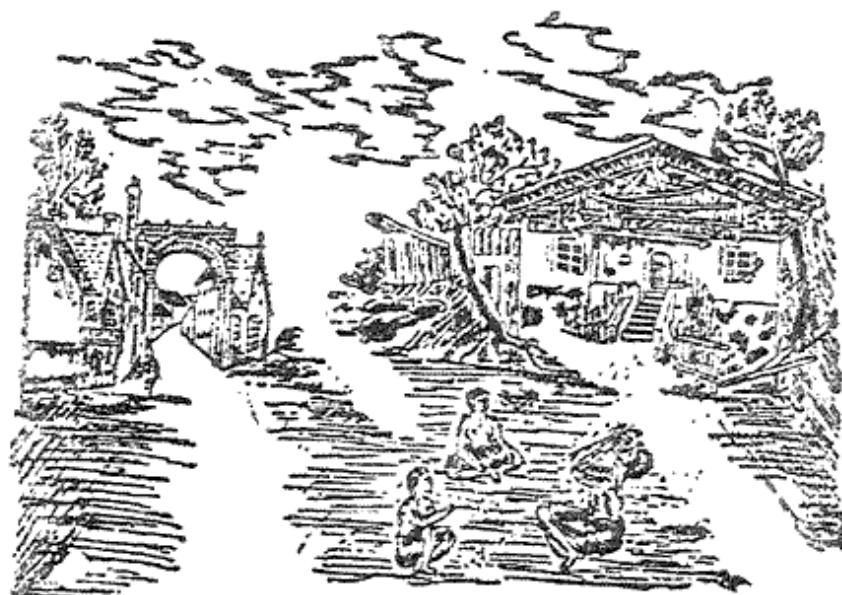
यजमानः २—यप्ता च यजमानश्च ॥

पुरोहितः ३—पुरोधास्तु पुरोहितः ॥

यज्ञः ७—यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ।

उन्मूल्य *in. having*
                  uprooted
धरा *f the earth*
सप्तश्चयम् *in. respectfully*
प्राहिणोत् *P. sent*
सम्भार *m preparation*

क्लृत *a appointed, pro-*
सप्ततन्तु *w sacrifice [per*
स्वाहाकार *utterance of*
दिवौकस् *m inhabitant*
                  of heaven

२३. सहपाठिनां संभाषणम्

कस्मिंश्चिदग्रहारे रामो भीमः इयामधेनि त्रयः सहपाठि-
नोऽवर्तन्त । तेषां रामः सुबुद्धिः, भीमो मन्दबुद्धिः, इयामो
दुष्टबुद्धिशासीत् । रामः स्त्रीयं दैनन्दिनं पाठं काले पठन्तु द्यम-
शाली वभृत् । भीमः पठितुकामोऽप्यप्रगल्भ आसीत् । इयामस्तु
न जातु पठति ; किन्तु सहाध्यायिन उपाध्यायं च निन्दन्
कालं नयति । एकदा इयामो भीमस्य गृहमगच्छत् । तत्र
तयोरयं सङ्घापः प्रवृत्तः—

इयामः—सखे भीम ! अस्माकमुपाध्यायः दुष्टः । सः रामे
नितरां लिखति । आवां च तीव्रं दण्डयति । तत्रापि
मां पदे पदे ताडयति । अतीव शोचनीयमिदम् ॥

भीमः—सखे ! न युक्तमुक्तं त्वया । रामः सम्यक् पाठान् पठति ।
उपाध्यायस्य प्रश्नानां युक्ततराण्युक्तराणि च वदति ।
सुलभ उपाध्यायायानामुद्यमशीलेषु छात्रेषु पक्षपातः ॥

श्यामः—किमावां न छात्रौ ?

भीमः—सखे ! आवामपि छात्रावेव । किन्तु न पाठान्
पठावः । नाप्युपाध्यायस्य प्रश्नानामुक्तराणि दद्धः ॥

श्यामः—उपाध्याय आवां न सम्यक् पाठयति ॥

भीमः—सखे ! तदप्यसङ्गतम् । एकदैवोपाध्यायो राममावां च
पाठयति, न तु रामं पृथक्तया । तस्मात् त्वदुक्तमयुक्तमेव ।
मन्ये, पठने समादरणीयः साधीयान् कोऽप्युपायः
स्यात्, येन रामः सम्यक् पठति ॥

श्यामः—भद्र ! मन्ये, स कामपि यक्षिणीमाराधयति, यस्याः
प्रसादेन स सम्यगधीते ॥

भीमः—गच्छावस्तस्यैवान्तिकम् । तमेव पृच्छावः ॥

(अथ भीमः श्यामश्च, रामस्य गृहं गच्छतः)

भीमः—सखे राम ! त्वया प्रत्यहं पाठाः सम्यक् पठयन्ते ।
उपाध्यायस्य प्रश्नानां सम्यगुक्तराणि च दीयन्ते । तद्
कथम् ? अप्यस्ति कश्चिदुपायः पठने समादरणीयः ?

रामः—सौम्य ! नात्र विशेषतः कश्चिदुपायोऽस्ति । अहं तावद्
सर्वदोपाध्यास्य वचनं श्रद्धया शृणोमि । श्रुतं च गृहं
गत्वा रात्रौ चिन्तयामि । चिन्तितं च प्रातरुत्थायाव-

धारयामि । यदि तत्र सन्देह उत्पद्यते तर्हि गदाध्यात्मिनः
उपाध्यायं वा पृष्ठा तं विषयमशगच्छामि । नेनाह-
मुपाध्यायस्य प्रश्नानामुत्तरणि दातुं शक्नोमि । दद्यवं
कुर्युस्तर्हि सर्वेऽपि च्छात्राः शक्ता भवेयुः । उद्यम एव
विद्यार्थिनां परमो वन्धुः ॥

भीमस्तन्त्रिशम्य तदाप्रभृति तथैवाकरोत् । कतिपयैरेव
दिवसैः सोऽपि राम इव बुद्धिमान् वालको वभूव । इयामस्तु
न केवलं दुष्टबुद्धिः, किन्त्वलमश्वासीत् । नाश्वौ कदाऽप्युपाध्या-
यस्य वचनानि श्रद्धते, न च गृहे जातु पुस्तकमप्युद्घाटयति ।
स च परेपां प्रतारणेऽत्यन्तं निपुणः ॥

एकस्मिन् दिवसे ते त्रयोऽपि वयस्याः कापि रथ्यायाः
परिसिरे क्रीडन्तो वभूवुः । तदा इयामो राममतिसन्धातु-
मिच्छन् व्रवीति—

इयामः—मखे राम ! त्वं कर्मशूर इत्युपाध्यायो वदति । अस्तु
तावत् । अपि त्वं मया चक्षुषी निमील्य क्रियमाणं

किमपि कर्म चक्षुषी उन्मील्य करिष्यमि ? किं व्रवीपि ?
रामः—(सामोदम्) सखे ! कः सन्देहः ? करिष्यामि ॥

इयामः—सन्यम् ?

रामः—सत्यमेव ॥

इयामः—सखे भीम ! त्वं साक्षी ॥

भीमः—आम्, अहमस्मि साक्षी ॥

ततः श्यामो रथ्याया रजः पुञ्जमादाय स्वचक्षुषी निर्मील्य
तदुपरि प्राक्षिपत् । अब्रवीच्च रामम्—‘सखे ! यन्मया चक्षुषी
निर्मील्य कृतं तत् त्वया चक्षुषी उन्मील्य क्रियताम्’—इति ।
गमस्तद्दृष्ट्वा गृहं प्रति पलायत ॥

॥ त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ॥

१) प्रश्नाः—१. रामो भीमः श्यामश्च कीदृशा वभूवुः ? २. कुत्
उपाध्यायो रामेऽस्तिन्हात् ? ३. कोऽसाङ्ख्यायो रामेण पठने
समाहृतः ? ४. भीमः कथम् उत्तरदाने शक्तः अभवत् ?
५. श्यामो रामं वज्चयितुमिच्छन् किमकरोत् ? ६. अनेन
किं पठवते युष्माभिः ?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

१. स यक्षिण्याः प्रसादेन सम्यगधीते ।
२. न स उपाध्यायै व्यवनानि श्रद्धते ॥

३) निर्दिष्टैर्लकरेः वाक्यानि पूरयत—

१. उद्यमिनदच्छात्रा उपाध्यायस्य प्रश्नानामुत्तराणि दा..लद् ।
२. न वयमुन्मत्तानां वचनानि श्रत् + धा .. लद् ।
३. भृत्यः सायं विद्यालयस्य द्वाराणि पिधा ... लद् ॥

४) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

दा—ददाति, दत्ते । आदत्ते, उदादत्ते एवं आददाति इत्यादि ।
धा—दधाति, धत्ते । अतिसन्धत्ते, अपिधत्ते (पिधत्ते)
अूभिधत्ते, अवधत्ते, विधत्ते, निधत्ते, परिधत्ते, सन्धत्ते ।
एवम् ‘अपिदधाति’ इत्यादि ॥

५) कृत्प्रत्ययान्ताः—

दा to give—(ददाति, दत्ते) = दत्तः, दत्तवान्, ददृ,
ददानः दीयमातः, इत्या, (आदाय), दातुम्, दातव्यम्,
दानीयम्, देयम्।

धा (to bear)—दधाति, धत्ते=हितः, हितवान्, दधृ,
धीयमातः, हित्या, (निधाय) धातुम्, धातव्यम्,
धानीदम्, धेयम्॥

६) अतिशायनार्थकानि विशेषरूपाणि—

वाढः	साधीयान्	साधिष्ठः
प्रशस्यः	श्रेधान्	श्रेष्ठः
उरुः	वर्णयान्	वरिष्ठः
मृदुः	म्रदीयान्	म्रदिष्ठः

७) पर्यायाः—

प्रभातम् ६-प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि प्रभातं च।
दिनान्तः ४-दिनान्ते सार्यं सन्ध्या दिनक्षयः।

सखा ६-स्लिग्धो वयस्यः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्॥

पृथक्का <i>f</i> separateness	
यक्षिणी <i>f</i> female यक्ष or	
न जातु <i>in.</i> never [fairy	
प्रतारण <i>n</i> deceit	
वयस्य <i>m</i> friend	
परिसर <i>m</i> vicinity	

अतिसन्धातुम् <i>in.</i> to	
	deceive
निमील्य <i>in</i> having shut	
उन्मील्य <i>in.</i> having	
	opened
रजःपुञ्ज <i>m</i> heap of dust.	

२४. गृध्रो मार्जारश्च

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचिन् ।

मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्वः ॥

तद्यथा—अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकृटनाम्नि पर्वते
महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे जराजीणों गलितनखनयनो
जरद्वनामा गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्ष-
वासिनः पक्षिणः स्वाहारात् किञ्चित्किञ्चिदुद्वृत्य तस्मै ददति ।
तेनासौ जीवति । शावकानां च रक्षणं करोति ॥

अथ कदाचिद्दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान् भक्षयितुं तत्रागतः । तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयातोः कोलाहलः कृतः । तच्छुत्वा जरद्वेनोक्तम्—कोऽयमायाति ? दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य स्वयं सभयमाह—‘हा हतोऽस्मि ! अधुनाऽस्य सन्निधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तथा भवतु । तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि’— ॥

एवमालोच्योपसृत्याब्रवीत्—आर्य ! त्वामभिवन्दे । गृध्रोऽवदत्—कस्त्वम् ? सोऽवदत्—मार्जारोऽहम् । गृध्रो ब्रूते—दरमपसर, नो चेद्गतो भवेस्त्वम् । मार्जारोऽवदत्—श्रूयतां तावदस्मद्बचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः । गृध्रो ब्रूते—ब्रूहि, किमर्थमागतोऽसि ? सोऽवदत्—अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्त्रायी ब्रह्मचारी चान्द्रायणवतमाचरंस्तिष्ठामि । यूयं धर्मज्ञानरता इति विश्वासभूमयः पक्षिणः सर्वं सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति । अतो भवद्ग्न्यो विद्यावयोद्वद्देभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः । भवन्तश्चैतादशा धर्मज्ञाः यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः । मया॒पि धर्मशास्त्राण्यधीतानि । गृहस्थधर्मश्चैषः—यदि वा धनं नास्ति तदा प्रीतिवचसा॒प्यतिथिः पूज्य एव ॥

गृध्रोऽवदत्—मार्जारो हि मांसरुचिः ! पक्षिशावकाशाव निवसन्ति । तेनाहमेवं ब्रवीमि । तच्छुत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौं स्पृशति । ब्रूते च—मया धर्मशास्त्राणि श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं ब्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम् । परस्परं

विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणाम् ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इत्यत्रै-
कमत्यम् । एवं विश्वासमुत्पाद्य मार्जारस्तल्कोटरे न्यवसत् ॥

ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय
प्रत्यं खादति । येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकातैः
विलपद्भिरितिस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत् परिज्ञाय मार्जारः
कोटरान्निस्त्रृत्य बहिः पलायितः । पश्चात् पक्षिभिरितिस्ततो
निरूपयद्भिरुत्त्र तस्कोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि । अनन्तर-
मनेनैव जरद्वेनास्माकं शावकाः खादिता इति सर्वैः पक्षिभि-
निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः ॥

- १) प्रश्नाः—१. जरद्वः कुत्र प्रतिवसति ? २. केन स जीवति ?
३. दीर्घकर्णः किमर्थं तत्रागतः ? ४. स जरद्वमवलोक्य स्वयं
किमाह ? ५. कथं तेन विश्वासं उत्पादितः ? ६. दिनेषु
गच्छत्सु किमभूत् ? ७. परिणामश्च कीदृशा आसीत् ?
- २) प्रयोगं विपरिणमयत—
१. दीर्घकर्णं दृष्ट्वा पक्षिशावकैः कोलाहलः कृतः ।
२. यूर्यं धर्मज्ञानरंता इति पक्षिणो ममाग्रे प्रस्तुवन्ति ।
३. मयाऽपि धर्मशास्त्राऽयधीतानि ।
४. सर्वैः पक्षिभिर्मिलित्वा गृध्रो व्यापादितः ॥
- ३) अतिशायनार्थकैः पदैः वाक्यानि पूरयत—
१. अल्पविद्यादविद्यः ... (प्रशस्य) ।
२. निःश्रेयुसाय कर्ममागत् ज्ञानमागेः ... (वाढ) ।
३. मूर्खपुत्रात् सृतः पुत्रः ... (उह) ।
४. सर्वेषु कुसुमेषु शिरोषकुसुमं ... (सृदु) ॥

४) कृतप्रत्ययान्ताः—

पद् to move—(पद्यते, णिजन्तं पादयति)=पादितः, पादि-
तवान्, पादयन्, पाद्यमानः, पादयित्वा, (सम्पाद्य)
पादयितुम्, पादयितव्यम्, पादनीयम्, पाद्यम्।
चि to collect—(चिनोति)=चितः, चितवान्, चिन्वन्,
चीयमानः, चित्वा, (विचित्य) चेतुम्, चेतव्यम्,
चयनीयम्, चेयम्॥

५) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

पद्—पद्यते। णिजन्तं पादयति। आपादयति। उत्पादयति,
उपपादयति, निष्पादयति, प्रतिपादयति, सम्पादयति॥

६) उपसर्गयोगादात्मनेपदम्—विवदते ॥

७) भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञाः—पूजायां बहुवचनम् ॥

८) पर्यायाः—

मार्जारः ५—ओतुर्विंडालो मार्जारः पृष्ठदंशक आखुभुक् ।

पर्कटी ३—सुक्ष्मो जटी पर्कटी स्यात् ।

वटः ३—न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ।

अतिथिः ४—स्युरावेशिक आगन्तुः अतिथिनां गृहागते ॥

पर्कटीवृक्ष m the wave-
leaved fig-tree

कोटर m. " the hollow
of a tree

चान्द्रायणव्रत n a religious
observance regulated
by the waxing and
waning of the moon

वीतराग a free from desire
or passion

अध्यवसितम् a resolved

विवदमान a disputing

एकमत्यम् n unanimity,

सameness of opinion

अपत्य n young one

ज्यापादित a killed.

२५. हिमालयः

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

(श्री कालिदासविरचिते कुमारसंभवे 1st sloka)

अस्ति भारतखण्डस्योत्तरस्यां दिशि हिमालयो नाम
महीधरः; यः पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितो भारतवर्षस्यो-
दीर्घीं सीमानमापादयति । यस्य च दैर्घ्यम् अष्टशतं क्रोशाः ।
विस्तारस्तु अवरतः पञ्चसप्ततिः क्रोशाः, परमतः पञ्चाशदुत्तर-
शतम् क्रोशाश्च भवन्ति । दैर्घ्येण वैशाल्येन औन्नत्येन च
हिमालयोऽयं सर्वान् पर्वतानतिशेते । न केवलं भारतखण्डे,
किन्तु समग्रेऽपि भूमण्डले नास्त्येताद्यशोऽन्यः पर्वतः । अतोऽयं
‘नगाधिराजः’ इति स्थाने व्यपदिश्यते ॥

हिमालयोऽयं क्रमश उन्नतोन्नताभिस्तिसृभिः श्रेणीभिः
चकास्ति । तत्र प्रथमा श्रेणिः त्रिसहस्रपदोन्नता महाद्रुमैरा-
कीर्णा अरण्यानी भवति । अथाप्यस्या ऊर्ध्वसानुषु जनाः
प्रतिवसन्ति । 'विविधानि धान्यानि चात्र प्ररोहन्ति ।
द्वितीया श्रेणिः अष्टादशसहस्रपदोन्नता वेणुतुल्यैः दीर्घस्तुणः
हिम्मृगैश्चाभिव्यासा । नात्र जना निवसन्ति ॥

तृतीया श्रेणिः परश्शतैरभ्रङ्गपैः शृङ्गैः संशोभते । तेषु
पञ्चचत्वारिंशच्छृङ्गाण्यन्तमुन्नतानि । तेषां तुङ्गतमं गौरी-
शङ्गराख्यं शृङ्गं द्वयुत्तरनवविश्विसहस्रं पदान्युच्छृङ्ग्यते । नास्यां
श्रेण्यां वृक्षः प्ररोहन्ति । नापि जन्तवौ जीवन्ति । किन्त्वेषा
श्रेणी सर्वकालं शिलाकठिनया हिमान्या प्रावृत्ता वर्तते । या
खलु हिमानी निदाघकाले विलीयमाना वृष्टिमन्तरेणापि
स्रोतस्विनीषु स्रोतांस्यभिवर्धयति । अत एवास्य पर्वतस्य
हिमालयव्यपदेशः ॥

भारतीयाः विदेशीयाश्च महता प्रयत्नेन गौरीशङ्गरश्शृङ्गम्
आरोदुं चिराय प्रायतन्त । तत्र भारतीयाः सुधीराः धीमन्तः
विजयिनः अभूवन् । तेभ्यः राष्ट्रपतिना ‘पद्मश्री,’ ‘पद्मभूषण’
इत्यादीनि विश्वानि दत्तानि । अहो ! भारतीयानां धन्यता ॥

हिमालयोऽयं पूर्वपश्चिमप्रान्तयोः क्रमेण अवनतः वर्तते ।
विद्यन्ते च तत्र तिबतदेशप्रापका दुर्गमाः पन्थानः । यद्यर्य
सर्वत्राप्यैकरूप्येण तुङ्गोऽभविष्यत् तर्हि तद्वाद्या जनास्तया
दिशा भारतवर्षं प्रवेष्टं नाशक्ष्यन् ॥

हिमाचलादस्माद्गङ्गाप्रभृतयो नद्यः सिन्धुप्रभृतयो नदा-
शोदभूय भारतभूमौ प्रवहन्ति । यो हि वायुना नीयमानान्
मेघान् जलकणांश्च निरुन्धन् नानाविधानां नदीनां प्रभवता-
मृच्छति । भारतवर्षस्य सम्पत्समृद्धौ हिमालय एव मुख्यो
हेतुः । अत एवैनं देवतात्मानमाकलयन्ति भारतीयाः ॥

- १) प्रश्नाः—१. हिमालयस्य शैलराज इति व्यपदेशः कथं सङ्गच्छते?
 २. हिमालयस्य तिस्रः श्रेणीरधिकृत्य किं ज्ञानीऽवे ?
 ३. हिमालयः पूर्वपश्चिमप्रान्तयोः कीदृशो वर्तते ?
 ४. भारतवर्षस्य सम्पत्समृद्धौ हिमालयः कथं मुख्यो हेतुः ?
 ५. भारतीयैः कथम् अयं देवतात्मा आकलितः ?
- २) 'लङ्' प्रयोगस्योदाहरणानि (Underlined)—
 १. यदि हिमालयः सर्वत्रैकरूप्येण तुङ्गोऽभविष्यत् तर्हि
     तद्वाह्या जनास्तया दिशा भारतवर्षं न आगमिष्यत् ॥
 २. यदि काले सुवृष्टिरभविष्यत् तर्हि सुभिक्षमभविष्यत् ॥
- ३) One word for :—
 महत् अरण्यम् = अरण्यानी । महत् हिमम् = हिमानी ।
- ४) दिशः चतस्रः (Four Directions)—
 १. पूर्वी or प्राची or ऐन्ड्री East.
 २. दक्षिणा or अवाची or याम्या South.
 ३. पश्चिमा or प्रतीची or बारणी West.
 ४. उत्तरा or उदीची or कौवेरी North.
- ५) विदिशः चतस्रः (Four Intermediate Directions)—
 १. दक्षिणपूर्वा or आग्नेयी South-East.
 २. दक्षिणपश्चिमा or नैऋती North-West.
 ३. उत्तरपश्चिमा or वायवी South-West.
 ४. उत्तरपूर्वा or ऐशानी North-East.
- ६) कृतप्रत्ययान्तोः—
 गाह् to dive into—(गाहते) = गाढः, गाढवान्, गाहमानः,
     गाहमानः, गाढवा, (वगाश) गाढुम्, गाढव्यम्,
     गाहनीयम्, गाह्यम् ।

वृ to cover—(वृणोति, वृणुते)=वृतः, वृतवान्, वृण्वन्,
वृण्वानः, व्रियमाणः, वृत्वा, (संवृत्य) वरितुम्,
वरितव्यम्, वरणीयम् ॥

७) उपसर्गयोगादर्थभेदः—

रुध्—(रुणद्धि, रुन्धे)=अनुरुणद्धि, अवरुणद्धि उपरुणद्धि,
निरुणद्धि, विरुणद्धि । एवमात्मनेपदेऽपि ।

कल्—कलयति, आकलयति, विकलयति, सङ्कलयति ॥

८) पर्यायाः—

हिमम् ७—अवश्यायस्तु नीहारः तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रालेयं मिहिका...॥

संपत् ४—..संपत् संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च...

महीधर	<i>m</i>	mountain
तोयनिधि	<i>m</i>	ocean
उदीची	<i>f</i>	northern
सीमन्	<i>f</i>	boundary
अवरतः	<i>in.</i>	at least
परमतः	<i>in</i>	at the most
बैशाल्य	<i>n</i>	extensiveness
समग्र	<i>n</i>	entire
स्थाने	<i>in.</i>	rightly
भेणी	<i>f</i>	range
अरण्यानी	<i>f</i>	large forest
सानु	<i>m. n.</i>	summit
बेणुतुत्य	<i>bamboo like</i>	

परः	शत	<i>a more than a hundred</i>
अभ्रङ्गष	<i>a</i>	touching the
शृङ्ग	<i>"</i>	peak [sky]
तुङ्गतम	<i>a</i>	the highest
गौरीशङ्कर	<i>n</i>	the Mount Everest
सर्वकालम्	<i>in</i>	always
हिमानी	<i>f</i>	collection of snow
स्रोतस्वनी	<i>f</i>	river, stream
अवनतः	<i>a</i>	stopping
प्रभवता	<i>f</i>	the state of being the source

२६. साधवः

- उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ १
- यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता ॥ २
- नालिकेरसमाकारा दृश्यन्ते भुवि सज्जनाः ।
अन्ये वदरिकाकारा वहिरेव मनोहराः ॥ ३
- श्लोकः सुश्लोकतां याति यत्र तिष्ठन्ति साधवः ।
लकारो लुप्यते तत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधवः ॥ ४
- उपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । ~
सदा लोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः ॥ ५
- परपरिवादे मूर्कः परनारीदर्शनेऽपि जात्यन्धः ।
पङ्कः परधनहरणे स जयति लोके महापुरुषः ॥ ६
- प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
पुरो वा 'पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
चप्तिरं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ ७
-

१) प्रभाः—१. कः साधुः सद्ग्रहच्यते ? २. साधूनामेकरूपता कथम् ? ३. वहिरेव मनोहराः के ? ४. 'लकारो लुप्यते तत्र' कस्य लकारः कुत्र लुप्यते ? ५. 'रत्नदीपा इवोत्तमाः' कथम् ? ६. 'स जयतिलोके महापुरुषः कः ? ७. साधूनां चरित्रं कीदृशम् ?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

१. अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्ग्रहच्यते ।
२. स जयति लोके महापुरुषः ।
३. साधूनां यशः सर्वत्र सर्वैः गीयते ॥

३) हुमुन्नन्तैः पदैः वाक्यानि पूरयत—

१. आस्तिकः धर्मं श्रु ... आचार्यमुपगच्छति ।
२. साधवः प्राणव्ययेनापि परेषान् उप+कु .... यतन्ते ।

४) 'लङ्' रूपैः वाक्यानि पूरयत—

१. यति जम्बुकः काकं न स्तु ... तर्हि मांसखण्डं न लभू....
२. यदि इयामः सम्यक् पद्म....तर्हि उपाध्यायस्तं न ताड़....
३. यदि सूर्यो न वृत्...तर्हि जगदिद्मन्धकारमयं भू... ॥

५) दा, धा, मा, स्था, गा, पा, हा—एषां कर्मणि लटि रूपाणि निर्दिशत ॥

लुप् (to take away)—(लुप्ति,) to be destroyed

(लुप्यति)=लुप्तः, लुप्तवान्, लुप्तन्, लुप्यमानः, लुप्त्वा,

(विलुप्य) लोप्तुम्, लोप्तव्यम्, लोपनीयम्, लोप्यम्।

तप् to do penance—(तप्ति)=तप्तः, तप्तवान्, तप्तन्,

तप्यमानः, तप्त्वा, (सन्तप्त) तप्तुम्, तप्तव्यम्,

तपनीयम्, तप्यम् ॥

- ७) उपसर्गयोगादर्थभेदः—जि—जयति । पराजयते, विजयते ॥
 ८) नानार्थाः—साधुवार्धुष्टिके रम्ये सज्जने चाभिधेयवत् ॥
 ९) पर्यायाः—

सज्जनः ६—महाकुल कुलीनार्थं सभ्यं सज्जनं साधवः ।
 सदशः ६—समानस्तु समस्तुत्यः सदक्षः सदशः सदक् ॥

साधु <i>a well disposed</i>	मूक <i>m dumb person</i>
बदरिका <i>f the fruit of the</i> बदरी <i>jujube tree</i>	जात्यन्ध <i>a born blind</i>
स्नेह <i>m oil and affection</i> or love	पङ्गु <i>a lame</i>
यात्र <i>n reservoir, also a</i> worthy person	कल्याणी <i>f agreeable,</i> lovely
दशान्तर <i>n different</i> state; a lamp	अनवगीत <i>a faultless</i>
परपरिवाद <i>m blame, stain</i>	अविपर्यासितरस <i>a with</i> sentiment unchanged
	अनुपधि <i>a devoid of</i> fraud

.२७. श्री बुद्धदेवः

आसीत् पूर्वं प्रायेण पञ्चशताधिकद्विसहस्रत्सरेभ्यः
 प्रागुत्तरभारतवर्षे रोहिणीनद्यास्तीरे कपिलवस्तुनाम्नि नगरे
 शुद्धोदनो नाम शाक्यवंशसमुद्धवः नरपतिः । मायादेवी नाम
 राज्ञी तस्य जाया वभूव । तयोरात्मज एव गौतमशुद्धो नाम ।
 गौतमशुद्धोऽयं ‘सिद्धार्थ’ इति ‘शाक्यसिंह’ इति चाभिधीयते ।

राजसूनुरसौ गुणवान् रूपवान् वलवान् धीरः शूरथामीन् ।
 तस्य जननात् परं सप्तमे दिवसे मायादेवी दिवं जगाम । ततः
 प्रभृति शुद्धोदन एव तत्संवर्धनपरो वभूव । भविष्यच्चक्रवर्तिन-
 मात्मनः कुमारं महताऽऽदरेण पोषयामास शुद्धोदनः ॥

अथ प्राप्तवयस्कः कुमारः पित्रा नियुक्तो नानादेशीयाँ
 वर्णमाला भाषाश्च पर्यशीलयत् । राजोचिताः सर्वा विद्याः
 कलाश्च जग्राह । धनुर्वेदे नितरां कुशलोऽभवत् । सर्वस्वामि-
 गुणोपेतः स्वकुमारः समस्तसामन्ताभिवन्दितचरणश्चक्रवर्ती
 भविष्यतीति मन्यमानः शुद्धोदनश्चेतसि परमानन्दमभजत् ॥

अष्टादशे वर्षे तस्य निरतिशयलावण्यया यशोधराख्यया
राजसुतया सह विवाहो निर्वृतिं पित्रा । तयोरेकः सुतः
समजनि रहुलो नाम । विवाहानन्तरमसौ गौतमो विभवैर्विराज-
माने राजभवने दश वर्षाणि वन्धुभिः सार्धं वसति स । नासौ
तेन निर्वृतिं प्रपेदे ॥

गौतमः प्रकृत्या विरक्तचित्तः कारुण्यनिधिः परदुख-
दुःखितश्चासीत् । जनानां जगभरणे विलोक्य तस्य चेतो व्या-
कुलतामगात् । जनैरनुभूयमानाः क्लेशास्तस्य हृदयं तुदन्ति
स्म । कथमेते जनाः क्लेशान्मुक्ता भवेयुरिति चिन्तापरो जातः ।
ततः स तदुपायमन्विष्यन्वेकस्यां गत्रौ निद्राणेषु गृहजनेषु
पितरं पुत्रं कलत्रं च वश्चयित्वा तपोवनाभिमुखः प्रतस्थे ॥

तपोवनमासाद्यासौ शिरो मुण्डयित्वा काषायाम्वरं धृत्वा
चिरं तपस्विभिः सार्धमवसत् । नासौ तत्र जनानां क्लेशान्मुक्ते-
रूपायमलभत । अनन्तरं गयां प्राप्य तत्रासौ पद्मवपाणि शिष्यैः
साधेमत्यवाहयत् । स च देशः पथात् बुद्धगयेत्याख्यां जगाम ।
बुद्धगया सम्प्रति मनोहरैर्विहरैरलङ्घुतं वौद्धानां महत्
पुण्यक्षेत्रम् ॥

अनन्तरं गौतमः कस्यचित् पिप्पलतरोमूलमासाद्य तत्र
योगपीठमधिरुढेस्तीव्रं तपोऽतप्यत । तत्रासौ वोधिमलभत ।
वोधिनाम निश्चिता बुद्धिः । सोऽयं पिप्पलवृक्षः पथात्
वोधिवृक्षं इति प्रथामवाप ॥

अस्य चैव वृक्षस्य कथित् शाखातरुः अशोकमहाराज
पुत्रेण 'महिन्द' नाम्ना सिंहलद्वीपे प्राचीनतमराजधान्यां
अनुराधपुरे महाविहारे सिंहलद्वीपे मतप्रचारकान् संग्रेष्य
प्रोपितः, चरित्रप्रसिद्धः भूमण्डले एव प्राचीनतमः समा-
ख्यायते जनैः । यः ततः प्रभृति अद्य यावत् तत्रत्यः सादरं
जलसेकादिना परिपोषितो दृश्यते ॥

चिरमेवं तपश्चरन् गौतमबुद्धस्तत्वप्रकाशमधिगत्य लोके
नूतनं मतं प्रचारयामास । क्लेशानां प्रहाणाय जनैरनुसरणीयां
सरणि दर्शयामास । कारुण्यविवशोऽसौ 'न हिंस्यात् सर्वाणि
भूतानि' इत्युपदिदेश । पशुमारणमप्यसौ नासहत । 'अहिंसा
परमो धर्मः, सोऽधर्मः प्राणिनां वधः' । इत्थं बुद्धमतस्य
परमः सिद्धान्तः ॥

गौतमबुद्धोऽयं वैशाखे मासि पौर्णिमां तिथौ विशाखा-
नक्षत्रे कपिलवस्तुनगरोद्याने लब्धजन्मा स्वीयेऽशीतितमे वर्षे
तस्मिन् एव मासि तस्यामेव तिथौ तस्मिन्नेव नक्षत्रे वाराणस्यां
मछिकोद्याने निर्वाणं ग्रासः । असौ विष्णोरवतारत्वेन पुराणे-
व्वाख्यातः ॥

यद्यपि बौद्धग्रन्थाः प्रायेण संस्कृतभाष्या लिखिता-
स्तथापि बुद्धदेवः स्वीयं मतं सर्वजनसाधारण्या पार्लीभाष्या
प्रचारयामास । अतः पण्डिता इव पामराश्वापि तन्मतमनु-
सरन्ति स्म । लोके जनानां चतुष्वर्णो भागस्तन्मतानुयायी

दृश्यते । बुद्धमतावलम्बिनः सम्प्रति भारतवर्षे सिंहलद्वीपे
वर्माप्रभृतिपु देशेषु च प्रतिवसन्ति । बुद्धमतमिदं जनैरुत्कृष्टानां
मतानामन्यतमत्वेन परिगण्यते ॥

- १) प्रश्नाः—१. बुद्धदेवः कस्मिन् वंशे जातः? कयोः पुत्रः?
 २. प्राप्तवयस्कः कुमारः किं किं परिशीलितवान्? ३. गौतम-
 बुद्धः प्रकृत्या कीदृश आसीत्? ४. स कुत्र कुत्र तपश्चकार?
 ५. कुत्रासौ वोधिमलभत? ६. वोधिवृक्षमधिकृत्य किं जानीध्वे?
 ७. तत्त्वप्रकाशमधिगत्य स किमकरात्?
 ८. तन्मतस्य परमः सिद्धान्तः कः?
 ९. कुत्र कदा स जातः? कुत्र कदा च निर्वाणं प्राप्तः?
 १०. तन्मतानुयायिनः सम्प्रति कुत्र भूयस्तथा प्रतिवसन्ति?
- २) आख्यातानां स्थाने तत्त्वत्वन्तानि रूपाणि निवेशयत—
- १) शुद्धोदनः कुमारं महताऽदरेण पोपयामास ।
  - २) स दशबर्पणि वन्धुभिः सार्थं वसति स्म ।
  - ३) स नूतनं भर्तं लोके प्रचारयामात ।
  - ४) स जनैरनुसरणीयां सरणि दर्शयामास ॥
- ३) सार्धम्, मित्रम्, कलत्रम्—एतैः पृथक् वाक्यानि रचयत ॥
- ४) पर्यायाः—

बुद्धः २२—सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्ञिनः ॥

पडभिक्षो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

सुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः

स शाक्यसिद्धः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ॥

शाक्यः <i>m.</i> name of the family of Buddhas	red place of pilgrimage in Bihar
संबर्धेनम् <i>n.</i> bringing up	पिप्पल The Holy fig tree
नियुक्तः <i>a.</i> <i>m.</i> instructed	प्रहाण <i>n.</i> quitting
निर्वृतिः <i>f.</i> satisfaction	सरणिः <i>f.</i> path, way
व्याकुलता <i>f.</i> perplexion	मारणं <i>n.</i> killing
अत्यचाहयत् <i>p.</i> spent	निवर्णिं <i>n.</i> complete extinction of individual of worldly existence
काषाय <i>A.</i> dyed of a reddish Colour	मतं <i>n.</i> Doctrine,
शाखातरुः <i>m.</i> branch-tree	पामरः <i>m.</i> low-man
विहार <i>m.</i> Buddhist Temple	अन्यतमम् <i>a.</i> <i>n.</i> anyone out of a large number
गया also बुद्धगया <i>f.</i> a Sac-	

२८. विद्या विन्दते अमृतम्

पुरा धारानगरे भुक्कुण्डो नाम कथित् कृतविद्यो धीर-
शोरो वभूव । स कस्याच्चिद्रात्रौ कस्यचिद्विषिजः सदनं प्रविश्य
महार्थाणि भूषणानि मुषित्वा गृहं प्रति न्यवर्तत । निभृतं प्र
नगरमार्गं निर्गच्छन्नारक्षकर्लक्षितो गृहीतश्च ॥

अन्येद्युः प्रातरेव तं निगडितहस्तं ते राजान्तिकं निन्युः ।
राजा च तमवलोक्य—‘कोऽयम्?’ इत्यारक्षकानप्राक्षीत् ।
आरक्षका आहुः—‘देव! कुम्भीलकोऽयमतीतायां रात्रौ मणि-
कारवीथ्यां कस्यचिद्विषिजो वसर्ति खातपातमार्गेण प्रविश्य

भृषणानि चोरवित्वा वहिर्गच्छन्नस्माभिर्गृहीत आनीतश्च । श्रुत्वा
देवः प्रमाणम् ॥—इति ॥

तेषां वचः श्रुत्वा राजा कुम्भीलकमपृच्छत्—‘ऐ ! अपि
मत्यं यदेते कथयन्ति’ ? भुक्कुण्डस्तावदात्मनः कृत्यं निहोतु-
मशक्तुवन् क्षणं तूष्णिमास्त । भूयः सभूभङ्गं पृष्ठः सः—‘देव !
प्रमीढ । अहमतीव दण्डिताऽस्मि । चौयेणैव मया जीवनं क्रियते ।
क्षम्यताम्’—इत्यवदत् । तच्छ्रुत्वा कुपितो राजा वधदण्डं
व्यधत्त ॥

सुधीः भुक्कुण्डः दुस्सहाम् इमां राजाज्ञां श्रुत्वा भृशं
व्याकुलीभृतोऽपि स्वकवितया दण्डात् आत्मानं मोचयितु-
मिच्छन् कविषु राज्ञः परमं वात्सल्यं जानानः प्रत्युत्पन्नमतिः
निर्भीकः प्राह—

“भद्रिनष्टो भारवीयोऽपि नष्टो
भिंक्षुर्नष्टौ भीमसेनोऽपि नष्टः ।
भुक्कुण्डोऽहं शृपतिस्त्वं च राजन्
भवभावलयामन्तकः सन्निविष्टः ॥”—इति ॥

तदाकर्ण्य कविवत्सलो राजा—‘भो भुक्कुण्ड ! दण्डार्होऽपि
त्वं सुकविरसीति नया क्षम्यसे । इतः परमीढशं कर्त्त मा-
कार्पीः’—इत्युक्त्वा तेन मुष्टं मर्दं धनं तत्तन्स्वानिभ्यः प्रत्यर्थ्य
स्वदत्तेन प्रभृतेन वित्तेन तं सम्भावयामान । भुक्कुण्डोऽपि

तदारभ्य त्यक्तचौर्यो राज्ञः ग्रीतेः पात्राभूतः सपुत्रकलव्रः
सुखमुवास ॥

अहो ! पश्यत विद्याया महिमानम् । तीव्रं दण्डितोऽपि
म चोरः विद्यया अमृतत्वम् अविन्दत । ।
‘किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या’ ॥

- १) प्रश्ना—१. निभृतं नगरनार्गं निर्गच्छन् क आरक्षकैर्लक्षितो
गृहीतश्चः? २. किमध्यं स्त गृहीतः? ३. ते तं राजान्तिकं नीत्वा
किमवोचन्? ४. राजा कुम्भीलङ्कं किमगृच्छत्? ५. कुम्भी-
लकः किमकरोत्? ६. राजा तस्य कीदर्शं दण्डं व्यधत्त?
७. भुक्त्कुण्डो राजानं किं प्राह? ८. राजा तं किमुक्त्वा
विसर्ज्ज? ९. अनेन किं गृह्यते?

२) निर्दिष्टलेकारः वाक्यानि पूरयत—

- १) भुक्त्कुण्डः कस्यचिद्विणिजो गृहात् भूषणानि सुप्...लङ् ।
२) भुक्त्कुण्डः प्रथमवान्मनः कृत्यं नि + हनु...लङ् ।
३) राजा तस्य वधदण्डं वि + धा...लिंग् ।
४) यो वाल्ये विद्यां ग्रह...लङ्, स पश्चात् सुखं वस्त्र...लङ् ॥
५) निभृतम्, प्रमाणम्, तूष्णीम्, वरम्-एतेः वाक्यानि रचयत ॥

६) कृत्यत्ययान्ताः—

इ (गतौ) to go—(पति) =इतः, इतवान्, यन्, इयानः,
इत्वा, (उपेत्य) एतुम्, एतत्यम्, अयनीयम्, पयम् ।
अध्ययनार्थस्य ‘इ’ धातोरप्येवमेव अधिपूर्वकाणि रूपाणि ।
The Pre. Part. is अधीयानः.

(हनु) to hide-(हनुते, निहनुते)=निहनुतः, निहनुतवान् ;
निहनुतानः;—, हनुत्वा, निहनुत्य, निहोतुम्, निहोतव्यम्-
निहवनीयम् ।

५) पर्यायः—

विद्वान् २२—

विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो वुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥
धीमान् सूरिः कृती कृष्णः लब्धवर्णो विवक्षणः ॥
दूरदर्शी दीर्घदर्शी.....॥

विन्दते	<i>A</i> obtains
अमृतम्	<i>n</i> immortality
कृतविद्या	<i>a</i> educated
सदन	<i>n</i> abode
निभृत	<i>in</i> quietly
आरक्षक	<i>n</i> Policeman
कुम्भीलक	<i>m</i> thief
पणिकारवीथी	jeweller's street
ज्ञातपातमार्ग	<i>metca-</i> <i>vation</i>
निगडितहस्त	<i>a</i> with arms fettered
देवः	<i>m</i> प्रमाणम् <i>n</i> Your

Highness	is the sole
जूधी	judge
निहोतुम्	<i>in.</i> to conceal
सभूभङ्गम्	<i>in</i> knitting eye brows
सुधी	<i>a</i> intelligent
प्रत्युत्पन्नमति	<i>a</i> possessed of presence of mind
भृशम्	<i>in.</i> very much
अन्तक	<i>m</i> the God of-
मुष्ट	<i>a</i> stolen [death
प्रभूत	<i>a</i> plenty
कल्पलता	<i>f</i> wish-yielding creeper.

२९. चाढुश्लोकः

अगजाननपश्चार्क गजाननमहर्निशम् ।
 अनेकदन्तं भक्तानामेकदन्तमुपासमहे ॥ ?
 आदिमध्यान्तरहितं दशाहीनं पुरातनम् ।
 अद्वितीयमहं वन्दे मद्रस्त्रसद्वशं हरिम् ॥ १
 वन्दे वाञ्छितलाभाय कर्म किं तन्न कथयते ।
 किं दम्पतिमिति ब्रयामुताहो दम्पती इति ॥ २
 सदा वकः सदा क्रूरः सदा मानवनापहः ।
 कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥ ३
 प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेन मध्याहे स्त्रीप्रसङ्गतः ।
 रात्रौ चौर्यप्रसङ्गेन काले गच्छति धीमताम् ॥ ४
 ——————
 रात्रौ चौर्यप्रसङ्गेन काले गच्छति धीमताम् ॥ ५

१) टिप्पणम् । चाढुश्लोकः = रसानन्दजनकाः श्लोकाः—

१) गजाननः अपि अगजाननपश्चार्कः इति विरोधः ।
 अगजायाः पर्वत्याः आननपश्चार्कः इति परिहारः ।
 अनेकदन्तम् एकदन्तम् इति विरोधः । अनेकदं तम् इति
 पदच्छेदेन परिहारः ॥

२) हरिः वर्णं च तुल्ये । वर्णस्य दशा (अन्तम्) नास्ति ।
 विष्णोः दशा (वाल्याद्यवस्था) नास्ति ॥

३) दंपति दंपती इति उभयथाऽपि वक्तुं न शक्यते । आद्यः
 व्याकणरीत्या असाधुः । अन्त्ये अर्थः न युज्यते, यतः
 अधनारीश्वरस्वरूपम् एकम् ।

- ४) अन्ये ग्रहाः कदाचिदेव वक्ताः कूरा� मानधनापहाश्च ।
जामाता तु सदा इति विशेषः ॥
- ५) द्यूतेन स्त्रीसेवया शौर्येण च कालयापनं कुर्वन्तः न
धीमन्तो भवेयुः इति विरोधः । द्यूतस्य प्रसङ्गः यस्मिन्
खियाः प्रसङ्गः यस्मिन्, चौर्यस्य प्रसङ्गः यस्मिन् इति
विग्रहेण क्रमशः श्रीमन्महाभारतेन, श्रीमद्रामायणेन,
श्रीमद्भागवतेन च कालं यापयन्तीति परिहारः ॥
- ६) प्रश्नाः—१. ‘एकदन्तमुपास्महे’ कीदराम् ? २. ‘बन्दे हरिम्’
कीदराम् ? ३. कमे किं तज्ज कथ्यते कुतः ? ४. ‘जामाता
दशमो ग्रहः’ कथम् ? ५. ‘कालो गच्छति धीमताम्’ केन?
- ७) लिङ्गः स्थाने तव्य प्रत्ययान्तानि रूपाणि निवेश्य वाक्यानि
घटयत—१) सत्यं ब्रूयात् प्रिंयं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
२) न देवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
३) मनोऽभिरामां शृणुयान्नित्यं हरिकथां जनः ॥
- ८) ल्यवन्तरूपैः वाक्यानि पूरयत—
  - १) केसरिणः करिणां मूर्धन्म् आ + रुह...तेषां गण्डौ
भिन्दन्ति ।
  - २) आरुणिः केदारखण्डात् सहसा उत्+स्था...समागतः ।
  - ३) महात्मानो भुवम् अव+तु...परहितार्थमात्मानमर्पयन्ति ।
  - ४) दीर्घकण्ठः पक्षिशब्दान् आ+क्रम्....कोटरम् आ+नी..
चखाद ॥

५) उपसर्गयोगार्दर्थभेदः—

आस्—आस्ते-अध्यास्ते, अन्वास्ते, उपास्ते उदास्ते ॥

६) नानाथीः—दशाऽवस्थादीपवत्योः वस्त्रान्ते भूमिन् योविति॥
—इति मेदिनी कोशः

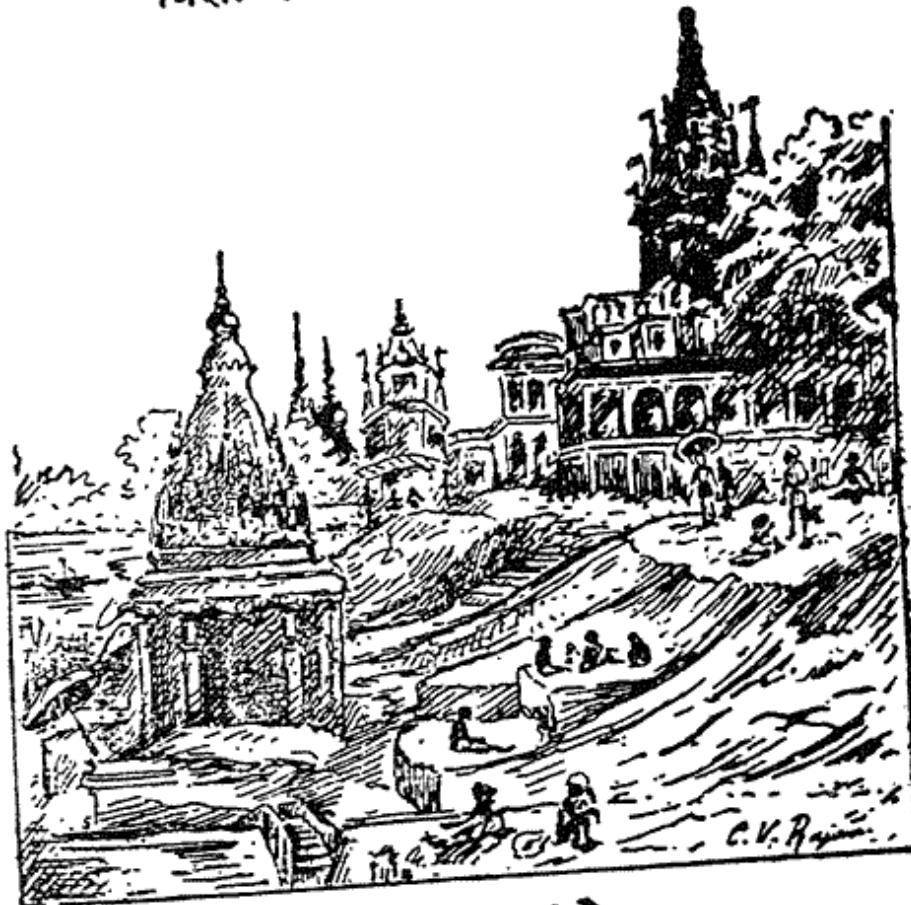
७) पर्यायाः—

वस्त्रम् ६—वस्त्रमाच्छादनं वासः चेलं वसनमंशुकम् ।

वकम् ११—“अरालं वृजिनं जिह्मम् ऊर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविञ्चं कुटिलं भुञ्जं वेष्टिंत वकमित्यपि ॥

चादुश्लोक <i>m</i> humorus verse	is always in the sixth sign of कन्या (daugh- ter) in राशिचक i. e., He is always with कन्या, his wife.
अगजा <i>f</i> born of a mountain (पार्वती)	दूतप्रसङ्ग <i>m</i> (1) attach- ment in gambling (2) श्रीमन्महाभारत (in which story of the दूत is described)
अनेकद् <i>a</i> bestower of many things	खीप्रसङ्ग <i>m</i> (1) associa- tion with women (2) श्रीमद्रामायण
एकदन्त <i>a</i> one-toothed	चौर्यप्रसङ्ग <i>m</i> (1) attach- ment with theft
दशाहीन <i>a</i> (1) he who has no stages of life (2) that which has no	(2) श्रीमद्भागवत
edge	
अद्वितीय <i>a</i> (I) matchless (1) without a second	
वाञ्छित <i>a</i> desired ob- ject. कन्याराशिस्थित <i>m</i> This Planet of जामाता	

३० वाराणसीक्षेत्रम्

सन्ति खलु भारतवर्षे तत्र तत्र बहूनि तीर्थक्षेत्राणि ।
तेषु-अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काश्मी, अवन्तिका,
द्वारकातीत्येतानि प्रधानभूतानि । तत्रापि वाराणसी पुराणेष्वति-
शयेन वर्ण्यमानमनुक्तमं पुण्यक्षेत्रम् । सैव काशीत्युच्यते ।
सेषा भारतवर्षस्य पूर्वोत्तरभागेऽवतिष्ठते ; यस्याः परिसरे
पुण्यस्त्रिलिला भागीरथी प्रवहति ॥

गङ्गायां स्नानेन तत्तीर्थपानेन वा जनाः पूर्तात्मानो
मुक्तिं प्राप्नुवन्तीति वेदाः पुराणानि चोद्घोषयन्ति ॥

उक्तं च 'भजगोचिन्दे' श्रीशङ्करभगवत्पादैः—

भगवद्गीता किञ्चिदधीता गङ्गाजललवकणिका पीता ।
सङ्कुदपि येन मुरारिसमचां क्रियते तस्य यमेन न चर्चा ॥
अतो भारतवर्षस्य सर्वाभ्यो दिम्ब्यः सर्वाभ्यो देशेभ्यश्च स्त्रियः
पुरुषा वाला वृद्धाश्च गङ्गासनानार्थं काशीं गच्छन्ति । गत्वा च
तत्र नद्यां स्नात्वा भगवन्तं श्रीज्योतिर्लिंगमूर्तिं विश्वनाथं
पश्यन्ति अर्चन्तिच ॥

गङ्गायास्तीरे निवद्धाः सुन्दराः सुविशालाश्च तीर्थशिलाः
सततं जनैराकीर्णा उपलभ्यन्ते । एकत्र वैष्णवाः, अन्यत्र शैवाः,
अपरत्र मतान्तरीयाश्च स्वस्वचिह्नानि धरन्तः कुशहस्ताः पञ्च-
पात्रपाणयो जपन्तो ध्यायन्तश्च तीर्थशिलामलङ्घन्वन्ति । अत्यत्र
केचिद्द्राहवः पादाग्रेण तिष्ठन्त उद्यन्तं सूर्यमेकाग्रेण मनसा
ध्यायन्ति । अपरे केचन कृतप्राणायामाः पशुपतिं ध्यायन्ति ।
इत्थमेषा वाराणसी सत्कर्मणामायतनं धर्माणामावासभूमिश्च
दृश्यते ॥

वाराणस्येषा वहुभूमिकैरत्युच्छृतंर्मन्दिरैः संशोभते ।
विशेषतश्च नद्यास्तीरे सुप्रतिष्ठिता गृहपङ्क्तिः महतीं शोभां
विभर्ति । नगरमिदं पुरा हाटकमयं वभूवेति श्रूयते । इदानीं तु
केवलं शिलामयं दृश्यते । गङ्गा च स्नानघट्टानामग्रतः परः
सदस्त्रवर्णप्रवहणैः महानौकाभिश्चाभिव्यासा विलसति । काशी-
नगरस्य सुपमा नदीगतं प्रवहणमारुद्धर्निरीक्षणीया ॥

काशीक्षेत्रमिदं भारतीयविद्यायाः कुलभवनमिवाभाति ।
 यतो ह्यत्र वेदाः पुराणानि शास्त्राणि च यथापुरमध्यत्वेऽपि
 सश्रद्धमधीयन्ते हिन्दुमहाविश्वविद्यालये जनैः । पण्डित श्रीमदन
 मोहन माळवीयमहाशयैः प्रतिष्ठापितः हिन्दु महाविश्वविद्यालयः
 अत्र सुतरां चकास्ति । अत्रत्यं विद्यापीठमधिरूढो जनः
 समस्तविद्यापारगत्वेन परिगण्यते । अत्र जनानां जीवि-
 तान्तिमक्षणे भगवान् विश्वनाथः कर्णे तारकमन्त्रम् उपदिशति,
 येन ते मुक्तिभाजो भवन्ति इत्यहो वाराणसीक्षेत्रमहिमा ॥

- १) प्रश्नाः—१. भारतवर्षे प्रधानभूतानि पुण्यक्षेत्राणि कानि ?
 २. वाराणसी कीदृशं पुण्यक्षेत्रम् ? ३. के किमिति गङ्गा-
 स्नानार्थं काशीं गच्छन्ति ? ४ गङ्गातीरगतास्तीर्थशिलाः
 कीदृशैर्जनैराकीर्णा उपलभ्यन्ते ? ५. काशीनगरस्य शोभा
 कीदृशी ? ६. क्षेत्रमिदं कस्याः कुलभवनम् ?
- २) प्रयोगं विपरिणमयत—
 १) नद्यास्तीरे विद्यमाना गृहपङ्किर्महतीं शोभां विभर्ति ।
 २) वेदाः शास्त्राणि पुराणानि च सश्रद्धमधीयन्ते जनैः ।
- ३) निर्दिष्टर्लकारैः वाक्यानि पूरयत—
 १) वसन्ते पद्मानि परां शोभां भृ...लदू ।
 २) स्त्रियो भूषणैरात्मानम् अलं + कु...लट् ।
- ४) अनुत्तमम्, अमूल्यम्, अनर्धम्—एतैः वाक्यानि रचयत ॥
- ५) कृत्प्रत्ययान्ताः—
 ध्यै to meditate—(ध्यायति) = ध्यातः, ध्यातवान्,
 ध्यायन्, ध्यायमानः, ध्यात्वा, अनुध्याय, ध्यातुम्,
 ध्यातव्यम्, ध्यानीयम्, ध्येयम् ।

भृ to bear—(विभर्ति) = भृतः, भृतवान्, विभ्रत्, भ्रिय-
माणः, भृत्वा, (सम्भृत्य) भर्तुम्, भर्तव्यम्, भरणीयम् ।
पूर्ण to purify—(पुनाति, पुनीते) = पूर्तः, पूर्तवान्, पुनः,
पुनानः, पूर्यमानः, पृत्वा, परिपूर्य, पवित्रुम्, पवित्रव्यम्,
पवनीयम्, पार्व्यम् ॥

७) उपसर्गयोगात् परस्मैपदम् — वहू (वहति, वहते) प्रवहति ॥

८) पर्यायः—

गङ्गा ८—गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्बगा ।
भागीरथी, त्रिपथगा, त्रिस्तोताः, भीष्मसूरपि ॥
शोभा८—सुषमा परमा शोभा ; शोभा कान्तिदूर्युतिश्छविः ।
परमा शोभा = सुषमा इत्यर्थः (Exquisite beauty)
मोक्षः८—मुक्तिः कैवल्यनिवाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ।
मोक्षोऽपवर्गः ।
अज्ञानम् ३—अथाज्ञानम् अविद्याऽहंमतिः ख्याम् ॥

अयोध्या <i>f</i> the modern Oudh	काश्ची Name of an anci- ent City in South India.
मथुरा <i>f</i> the birth place of Lord Krishna	अनुक्तम् <i>a</i> peerless; having no superior
माया <i>f</i> Name of Gaya	मुरारि <i>m</i> Lord Vishnu
काशी <i>f</i> Benares	समर्चा <i>f</i> worship
द्वारका <i>f</i> Dwaraka	तीर्थशिला <i>f</i> step of bathing ghat
अवन्तिका <i>f</i> the modern उज्जयिनी	

एकविंशः पाठः—श्रीशङ्कराचार्यः

103

प्राणायाम् *m* controlling

the breath

यशुपति *m* Lord Siva

आयतन् *n* abode

हाटक *n* gold

उच्छ्रृत *a* huge

यथापुरं *ind.* as before

कुलभवन् *n* family house

३१. श्रीशङ्कराचार्यः

जगद्गुरुः श्रीशङ्कराचार्यः केरलेषु चूर्णिनिधास्तटे विद्य-

मान कालटिनामकं जनपदं स्वजन्मना व्यभूयत् । तस्य पिता परमभागवतः शिवगुरुः, माता च धर्मशीला आर्याम्बा । सोऽय-माचार्यः अष्टाशीत्युत्तरसप्तशततमे क्रिस्तवदे नन्दनवत्सरे वैशाखमासे शुक्लपञ्चम्यां तिथौ पुनर्वसुनक्षत्रेऽभिजिन्मुहूर्ते भुवमवातरत् ॥

स यदा पञ्चहायनोऽभूत् तदा तस्य पिता शिवगुरु-देवदुर्विपाकात् कालधर्मं गतः । आर्याम्बा च पत्सुर्वियोगेन खिन्नाऽपि सुतस्य भविकमनुध्यायन्ती तस्थौ । बालकम्य च विद्याग्रहणे निरनिशयं पाटवं वीक्ष्य सा तस्मिन्द्वेष वत्सरे वन्युभिस्तस्योपनयनं कारयामास । अनुपदमेव गुरुकुलमुनीतः म बालको द्वित्रैरेव वैष्णः सर्वान् वेदान् वेदाङ्गाणि शिविधाः भाषाध्याध्यर्गाण् ॥

अधीत्य च सर्वाणि शास्त्राण्यएषायनः कुमारो जगदिदं मृगनृणिकायास्तुल्यमाकलयन् संन्यासग्रहणे भृति व्वन्ध । तदेकपुत्रा माता च तस्येच्छां नान्वमन्यत । अथापि स एकस्मिन्नहनि आत्मानं नक्रगृहीतम् अभिनयन्, संन्यासस्वीकरणे नक्राद्विमुक्तिं वोधयन् कथञ्चित् तां सान्त्वयन्नन्ततस्तत्याऽनुमतो गृहान् प्रस्थितः संन्यासस्य दातारं गुरुमन्विष्यन् वाराणसी-मगच्छन् । तत्र च गोविन्दाचार्यं नाम महासंयमिनं शरण-मुपेत्य तस्मान् संन्यासमधिगत्य तस्येव भविष्ये वेदान्तसध्येत् ॥

गोविन्दाचार्यस्तं कथित् कालमध्यापयन् तस्य प्रतिभा-शक्त्या विस्मिन्नमन्तं साक्षाच्चराच्चरगुरोः शङ्करस्यावतारमन्यत;

एकाब्रशः पाठः—आदिशब्दैनं पारवण्डैरभिभूयमानस्य सनातनस्य सद्मंस्य पुरिपालनाय ॥

परिपालनाय ॥
 शिरसा बहन् गुरोराज्ञां श्रीशङ्कराचार्यः सर्वत्र पुण्यक्षेत्रेषु
 सञ्चरन्तुपनिषद्धिरूपदित्यमानमद्वैतं लोके प्रचारयामास ।
 आवर्जयामास मधुरमधुरया वाग्धोरण्या जनतायाश्वेतांसि ।
 खण्डयामास नास्तिकानां मतानि । स्थापयामास सर्वत्रास्ति-
 कानां सम्मतं सद्भर्मम् । रचयामास हृदया शैल्या सूत्र-
 भाष्यादिकान् परः शतान् ग्रन्थान् विविधानि स्तोत्ररत्नानि च ।
 अध्यापयामास च नानादिग्रन्थः समागतान् परः सहस्रान्
 शिष्यान् । तेषु प्रधानभूताः—षडपादाचार्यः, सुरेश्वराचार्यः,
 हस्तामलकाचार्यः, तोटकाचार्यः इति चत्वारः शिष्याः ॥

हस्तामलकाचायः, ताटकाचायः शरा पूरा १०
तदनु श्रीशङ्कराचार्यो महता यत्नेनोज्जीवितस्य सद्गम्स्य
स्थिरप्रतिष्ठार्थं वद्यां जगन्नाथे काञ्च्यां द्वारकायां च मठान्
प्रतिष्ठाप्य तत्र धर्मप्रवचनाय तान् शिष्यान् न्युङ्क । स्वयं च
महीशूरदेशान्तर्गते शृङ्गगिरौ प्रतिष्ठापितं मठमधिष्ठाय पाठप्रवच-
नादिकं कुर्वन्नासाञ्चक्रे । यद्यप्ययं योगीश्वरो विष्णुशिवयोरमे-
दमातिष्ठत, तथाप्यस्य भगवति शिवे महती भक्तिरासीत् ।
अत एव तदनुगामिनो जनाः प्रायेण शिवभक्ताः एवोपलभ्यन्ते ॥

अत एव तदनुगामना जगत् ॥१०॥
 श्रीशङ्कराचार्योऽयमल्पीयसैव कालेन आसेतुहिमाचलं
 स्वीयं नित्यशुद्धं यशो विस्तार्य द्वात्रिंशे वयसि केदारनाथक्षेत्रे
 समाधिमास्थाय परं धाम प्रपेदे । तेन प्रतिष्ठापितो मतधर्मशाद्

यावत् समुच्छसति सर्वत्र भारते वर्षे । तत्राप्ययं दक्षिणापथे
सविशेषः प्रचरति ; यत्र हि परमकारुणिकाः श्रीकाश्चीकामकोटि-
पीठाधिपतयः श्रीशृङ्गगिरि शारदापीठाधिपतयश्च धर्मसंस्थाप-
नार्थाय देशादेशं ब्रजन्तः शिष्यानुपदिशन्तः अधर्ममुच्चाटय-
न्तश्चाद्वृत्तमतं श्रद्धया परिपालयन्तः प्रचारयन्तश्च चकासति ॥

१) प्रश्नाः—श्रीशंकराचार्यस्य शैशवं संन्यसनं चाधिकृत्य किं
जानीध्वे ? २. स कस्य सविधे वेदान्तमध्यैत ? ३. गुरुस्तं
कस्मिन् कर्मणि न्युतुड्क ? ४. गुरोराजां शिरसा वहन्ना-
चार्यः किं चकार ? ५. तस्य प्रधानभूताः शिष्याः के ?
६. सद्धर्मस्य स्थिरप्रतिष्ठार्थं स किमकरोत् ? स कदा कुत्र
परं धाम प्रपेदे ? तेन प्रतिष्ठापितो मतधर्मः कथम् भूतो
बर्तते ?

२) निर्दिष्टर्लकर्णः वाक्यानि पूरयत—

- १) विरक्त चित्तो नरः संन्यासग्रहणे मर्ति वन्धु...लट् ।
- २) स द्वित्रेरेव वपैर्वेदान् वेदाङ्गानि च अधि + इ...लड्
- ३) केदारनाथक्षेत्रे स परं धाम प्र + पद्...लड् ।
- ४) तदेकपुत्रा जनयित्रा तस्येच्छां न अनु + मन्...लिट् ॥

३) उपसर्गयोगादात्मनेपदम्

स्था—तिष्ठति । आतिष्ठते, संतिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते,
वितिष्ठते, उपतिष्ठते ॥

४) उप + गत्वा, उप + इत्वा, अधि + इत्वा, अधि + स्थित्वा
आ + स्थित्वा, आ + कृष्ट्वा, सं + गृहीत्वा, अव + आप्त्वा
—एषां स्यवन्तरूपाणि लिखत ॥

- ५) जनानां समूहः = जनता । आमाणां समूहः = आमता ।
 वन्धूनां समूहः = वन्धुता । एवं सदायता, गजता ।
 ६) उदयते, आस्ते, ईक्षते, ईहते-एषां लिटि रूपाणि निर्दिशत ॥
 ७) पर्यायाः—

नित्यः ५—शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य सदातन सनातनाः ।
 तीक्ष्णम् ३—तिग्मं तीक्ष्ण खरम् ।
 मृगतृष्णा २—मृगतृष्णा मरीचिका ॥

परमभागवत्	<i>n</i> great devotee	मृगतृष्णिका	<i>f</i> mirage
अभिजिन्मुहूर्त	<i>m</i> the 8th मुहूर्त of the day com- prising 24 minutes before and 24 minutes after noon	प्रतिभा	<i>f</i> vivid imagination
पञ्चहायन	<i>a</i> five years of age	पाखण्ड	<i>n</i> heretic
कालधर्म	<i>m</i> death	बार्घोरणी	<i>f</i> continuous flow of words
भविक	<i>n</i> prosperity, welfare	जनता	<i>f</i> mankind
निरतिशय	<i>a</i> unsurpassed, matchless	महीशुरदेश	<i>m</i> Mysore State
पाठ्व	<i>n</i> cleverness, skill	श्रङ्गगिरि	<i>m</i> Sringeri Town
		आतिष्ठृत	<i>A</i> acknow- ledged
		परंधामन्	<i>n</i> the higher or superior abode.

३२. सुभाषितावलिः—प्रथम् दशकम्

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।
 तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ १
 द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाडमतां गता ।
 सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥ २
 किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् ।
 भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे काटकिद्रुमाः ॥ ३
 सर्वत्र गुणवान् देशे चकास्ति प्रथतेतराम् ।
 मणिमूर्त्ति गले वाहौ पादयीठेऽपि शोभते ॥ ४
 गुणैरुत्तङ्गतां यादि नोच्चरासनसंस्थितः ।
 प्रायादविख्यस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥ ५
 गुणेषु क्रियतां यज्ञः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
 विक्रायन्ते न घटाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥ ६
 गुणानामन्तरं प्रायस्तज्जो जानाति नेतरः ।
 मालतीमहिकामोदं ग्राणं वेत्ति न लोचनम् ॥ ७
 निर्गुणेष्वपि सर्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
 न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेशमनः ॥ ८
 वलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।
 निश्चङ्कं दीयते लोकैः पश्य भस्मचये पदम् ॥ ९

द्राविशः पाठः—सुभाषितावळिः—प्रथमं दशकम् 109

त प्रयत्नशतेनापि दुर्जनः सुजनो भवेत् ।
किं मर्दितोऽपि कस्तूर्या लशुनो याति सौरभम् ॥ १०

- १) प्रश्नाः—१. काव्यं कस्मात् मधुरम्? २. सुभाषितरस-
स्याग्रे द्राक्षा शर्करा सुधा च किमकुर्वन्? ३. ‘भवन्ति
वितरं स्फीताः’ के? कुत्र? ४. ‘चकास्ति प्रथतेराम्’
कः कुत्र? ५. ‘गुणैहत्तुङ्गतां याति नोच्चेरासनसंस्थितः’
कोऽत्र दृष्टान्तः? ६. विक्रीयन्ते न घण्टाभिः’ का:?
७. ‘तज्ज्ञो जानाति नेतरः’ किम्? ८. ‘न हि संहरते’
ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेशमनः किमत्र दार्ढन्तिकम्?
९. ‘कस्य नाभिभवासपदम्’ का: ? १०. ‘न सुजनो भवेत्
कः? कथम् अपि? अत्र दृष्टान्तः कः?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) गुणानामन्तरं प्रादस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः।
२) निर्गुणेष्वपि सत्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः।

३) उपसर्गयोगादात्मनेपदम्—

- क्री-क्रीणाति, क्रीणीते। विक्रीणीते, परिक्रीणीते, अवक्रीणीते
४) नामधातुः—गृह्ण इव आचरति = गृह्णायते। एवं ज्ञाकायते
पिकायते, शुकायते, सिंहायते, इत्यादिकम् ॥

५) कृत्प्रत्ययान्ताः—

- या to go—(याति) = यातः, यातवान्, यान्, यायमानः
यात्वा, अनुयाय, यातुम्, यातव्यम्, यानीयम् ॥

६) पर्यायः—

वृहत् ६—विशङ्कटं पृथु वृहत् विशालं पृथुलं महत् ।
 कारणम् ३—हेतुर्ना* कारणं वीजम् । (*ना = पुंलिङ्गः)
 निदानम् २—निदानं त्वादिकारणम् ॥

सुभाषितावलि	<i>N. f. A.</i>	पादपीठ	Foot-stool
collection of wise sayings		५ उच्चुङ्गता	<i>f</i> Height
१ गीर्वाण <i>m</i> Devas		गरुडायते	<i>A.</i> acts-like गरुड
भारती <i>f</i> language		६ आटोप	<i>m</i> self-conceit
२ म्लानमुखी <i>f</i> which has the appearance of faded leaves		न <i>in</i> विक्रीयन्ते	<i>A.</i> are not sold
अश्मता <i>f</i> the state of being a stone		अन्तर	<i>n</i> difference
सुधा <i>f</i> Nectar. This is said to exist in heaven now-a-days		आमोद	<i>m</i> fragrance
३ कण्टकिद्रुम <i>m</i> tree with thorns		८ सत्त्व	<i>m</i> a thing or a living being
स्फीत <i>a</i> grown largely		ज्योत्स्ना	<i>f</i> Moon-light
४ चकास्ति <i>P</i> shines		वेश्मन्	<i>n</i> house
प्रथतेतराम् <i>A.</i> becomes highly famous		९ अभिभावास्पद	<i>"</i> an object of contemptuous treatment
मूर्धन् <i>m</i> head		भस्मचय	<i>N. m</i> heap of ash
गल <i>"</i> Neck		१० मर्दित	<i>a</i> Rubbed
		कस्तूरी	<i>f</i> Musk
		लशुन	<i>m. n.</i> Garlic
		सौरभं	<i>n</i> fragrance.

द्वात्रिशः पाठः—सुभाषितावळिः—द्वितीयं दशकम् ॥
 सुभाषितावळिः—द्वितीयं दशकम्
 खलः करोति दुदृचं नूनं फलति साधुषु । १
 दशाननोऽहरत् सीतां बन्धनं तु महोदधेः ॥
 निन्दां यः कुरुते अन्येषां तेन स्वं दूषयत्यसौ ।
 खे भूतिं यस्त्यजेदुच्चैर्मूर्धि तस्यैव सा पतेत् ॥ २
 अहो दुर्जनसंसर्गान्मानहानिः पदे पदे ।
 पावको लोहसङ्गेन मुद्दरैरभिहन्यते ॥ ३
 महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।
 रथ्याम्बु जाह्नवीसङ्गात् त्रिदशैरभिवन्द्यते ॥ ४
 स्थिरा शैली गुणवता खलबुद्धया न वाध्यते ।
 रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययाऽपि न शाम्यते ॥ ५
 उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।
 प्रायः कूपस्तृष्णां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ ६
 विद्वानेव विजानाति विद्वज्ञनपरिश्रिमम् ।
 न हि बन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ ७
 यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ ८
 यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो वहुश्रुतः ।
 न स जानाति शास्त्रार्थान् दर्वीं पाकरसानिव ॥ ९
 लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् ।
 शेषे धारभरक्षान्ते शेते नारायणः सुखम् ॥ १०

- १) प्रश्नाः—१. 'नूनं फलति साधुषु ? किम् ? कः सीतामहरत् ?
 तेन कस्य किं जातम् ? २. तेन स्वं दूषयत्यसौ' केन? 'मूर्धि
 तस्यैव सा पतेत्' का ? कस्य ? ३. 'सुद्धरैरभिहन्यते' कः ?
 ४. 'त्रिदशैरभिवन्यते' किम् ? ५. 'खलवुद्धया न बाध्यते'
 का ? ६. समर्थो न तथा महान्' किं कर्तुम् ? ७. 'विद्वानेव
 विजानाति' किम् ? ८. 'शास्त्रं तस्य करोति किम्' कस्य ?
 ९. 'न स जानाति शास्त्रार्थान्' कः ? १०. 'शेते नारायणः
 सुखम्' कुत्र ? तेन किं ज्ञायते ?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १.) खे भूर्ति यस्यजेदुच्चैमूर्धि तस्यैव सा पतेत् ।
 २. पावको लोहसङ्गेन सुद्धरैरभिहन्यते ।
 ३. रथ्याम्बु जाह्नवीसङ्गात् त्रिदशैरभिवन्यते ॥

३) शतप्रत्ययान्तः पदैः वाक्यानि पूरयत—

१. परवेदनां (न ज्ञा)...नारायणो धाराभरक्षान्ते शेषे शेते :
 २. दुर्जनैः सह संसर्गं (कु)...जनो मानहानिं प्राप्नोति ।
 ३. कूपो जनानां दृष्टां (नि+हन्)...वारिधिमतिशेते ॥

४) कृत्प्रत्ययान्ताः—

शी to sleep (शेते)=शयितः, शयितवान्, शयानः,
 अतिशय्यमानः, शयित्वा, अतिशय्य, शयितुम्
 शयितव्यम्, शयनीयम् ।

डी to fly—(हयते)=डयितः, डयितवान्, डयमानः,—
 डयित्वा, उड्डीय, डयितुम्, डयितव्यम्, डयनीयम् ॥

५) पश्यायाः—गर्वः ३—गर्वोऽभिमानोऽदङ्कारः ।

मानः २—मानश्चित्तसमुच्चतिः ।

अवमानः ९—अनादरः परिभवः परीभावः तिरस्किया ।
 रीढावमाननावहावहेलनमसूक्षणम् ॥

द्वात्रिंशः पाठः—सुभाषितावलिः—तृतीयं दशकम् ॥३

१ दुर्वृत्त <i>a. wicked, ill-mannered</i>	६ स्वल्प <i>a. insignificant</i> तृष्णा <i>f. thirst</i>
२ भूति <i>f. Ashes</i>	७ वन्ध्या <i>f. barren woman</i>
३ पावक <i>m. Fire</i> मुद्रा <i>m. hammer</i>	गुर्वी <i>a. f. great</i>
४ रथ्याम्बु <i>n. the water of a road</i> त्रिदश <i>m. God</i>	८ दर्पण <i>m. mirror</i>
५ शैली <i>f. conduct</i> शिखा <i>N. f. flame</i> वात्या <i>N. f. whirl wind</i>	९ बहुश्रुत <i>a. very learned</i> दर्वी <i>f. ladle, spoon</i>
	१६ लक्ष्मीवत् <i>a. possessed of Lakshmi; also wealth</i>

सुभाषितावलिः—तृतीयं दशकम्

गुणवन्तः क्लिश्यन्ते प्रायेण भवन्ति निर्गुणः सुखिनः । १
 वन्धनमायान्ति शुकाः यथेष्टसञ्चारिणः कालाः ॥ १
 अतिपरिचयादवज्ञा भवति विशिष्टेऽपि वस्तुनि प्रायः ।
 लोकः प्रयागवासी कूपस्नानं सदाऽचरति ॥ २
 साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
 पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥ ३
 नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ।
 शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निस्वनो मेघः ॥ ४
 सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि ।
 छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ ५

वनेऽपि सिंहा गजमांसभक्षिणो
 बुभुक्षिता नैव त्रुणं चरन्ति ।
 एवं कुलीना व्यसनाभिभूताः
 न नीचकर्माणि समाश्रयन्ति ॥ ६

वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो
 न चापि मूरखो बहुरतसंयुतः ।
 सुलोचना जीर्णपटाऽपि शोभते
 न नेत्रहीना कनकैरलङ्घकृता ॥ ७

बोधितोऽपि बहुसूक्तिविस्तरैः
 किं खलो जगति सञ्जनो भवेत् ।
 खापितोऽपि बहुशो नदीजलै-
 गर्दमः किमु हयो भवेत् क्वचित् ? ॥ ८

सम्पूर्णकुम्भो न करोति शब्द-
 मधों घटो घोषमुपैति नित्यम् ।
 विद्वान् कुलीनो न करोति गर्व-
 मल्यो जनो जल्पति साङ्घासम् ॥ ९

धारं जलं वारिमुचः पिबन्ति
 तदेव कृत्वा मधुरं वमन्ति ।
 सन्तस्तया दुर्जनदुर्वचांसि
 पीत्वा च सूक्तानि समुद्दिरन्ति ॥ १०

- १) प्रश्नाः—१. गुणवन्ति निर्गुणाश्च कीदृशा वर्तन्ते २. ‘अति-परिच्यादवज्ञा’ इमामुक्ति दृष्टान्तेन समर्थयत? ३. ‘न तत्र इष्ठो वुधेन विनियोज्यः’ कुत्र? ४. नीचसुजनयोः स्वभावः कीदृशाः? ५. ‘सुरभयति मुखं कुठारस्य’ कः? ६. ‘न नीच-कर्माणि समाश्रयन्ति’ के? ७. ‘वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो न चापि मूखो वहुरल्लसंयुतः’ कोऽत्र दृष्टान्तः? ८. स्नापि-तोऽपि वहुशो नदी जलैः गर्दभः किमु हयो भवेत् कचित्’ इदं दार्षीन्तिके योजयत। ९. कुलीनस्याल्पस्य च को विशेषः? १०. ‘पीत्वा च सूक्तानि समुद्दिरन्ति’ के? के इव?

२) प्रयोगं विपरिणमयत—

- १) प्रयागवासी लोकः सदा कृपस्नानमाचरति ।
- २) कुलीनाः व्यसनाभिभूताः नीचकर्माणि न समाश्रयन्ति ।
- ३) सन्तो दुर्जनानां दुर्वचांसि पीत्वा सूक्तानि समुद्दिरन्ति ॥

३) यथासम्भवं कत्वाप्रत्ययान्तानि रूपाणि निवेश्य वाक्यानि

घटयत—

- १) नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ।
- २) खलः परेषां निन्दां कुरुते तेनात्मानं दूषयति च ।
- ३) जनाः काशीं गच्छन्ति गङ्गायां स्नान्ति विश्वनाथमर्चन्ति च ।
- ४) रामः पितुराङ्गां शिरसोवाह वनं च जगाम ॥
- ५) ‘लोट’ रूपैः वाक्यानि पूरयित्वा श्लोकं पठत—
तृष्णां छिद्...भजू...क्षमां हन् . मदं मा धा...पापे मनः
सत्यं वृ...अनुया...साधुपदवीं सेवृ....विद्वज्जनान् ।
मान्यान् मान्...विद्विषोऽप्यनुनी...प्रच्छाद्...स्वान् गुणान्
कीर्तिं पालू...दुःखिते कृ...दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥

५) नामधातुः—सुरभिं करोति = सुरभयति । एवं मलिनयति,
उच्चयति, शीतयति, दीर्घयति—इत्यादिकं भवति ॥

६) पर्यायः—

चन्द्रनः ४—गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्वन्दनोऽस्त्रियाम् ।
मेघः २५—अञ्च मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।
धाराधरो जलधरः तडित्वान् वारिदोऽप्युदः ।
घनजीमूतमुदिर जलमुख्यमयोनयः ॥

1 बन्धन <i>n</i> bondage	6 कुलीन <i>a</i> Born of a noble family
2 अवज्ञा <i>f</i> disrespect	व्यसन <i>n</i> distress
3 सामन् <i>n</i> pacific measure	7 सुलोचना <i>f</i> beautiful eyed
सिद्धि <i>f</i> complete attainment	कनक <i>n</i> gold-ornament
पित्त <i>n</i> bile	8 गर्दभ <i>m</i> ass
शर्करा <i>f</i> candied sugar	हय <i>m</i> horse
पटोल <i>m</i> a species of cucumber	9 सम्पूर्णकुम्भ <i>m</i> full pot
4 शरद् <i>f</i> the autumn	घोष <i>m</i> loud noise
निःस्वन <i>a</i> noiseless	साहस्रासं <i>in</i> with a loud laughter
5 चन्दनतह <i>m</i> sandal tree	10 क्षार <i>a</i> saline
सुरभयति <i>P.</i> makes odorous	वारिमुच् <i>m</i> cloud
	सूक्त <i>n</i> good speech.

पर्यायपदानां वर्णानुक्रमणिका

पर्यायसंख्या	नामानि	पृष्ठम्	पर्यायसंख्या	नामानि	पृष्ठम्
4	अगस्त्यः	19	12	नदी	62
8	अश्वानम्	102	6	नयनम्	3
4	अतिथिः	80	5	नित्यः	107
9	अवमानः	112	2	निदानम्	110
10	असुरः	49	27	पक्षी	23
16	आकाशः	71	17	पद्मम्	16
4	आपणः	56	6	पर्णम्	11
3	आहारः	58	3	पर्कटी	80
5	इन्द्राणी	19	2	पुरोहितः	71
5	उदरम्	58	5	पुष्पम्	16
4	उष्ट्रः	46	6	प्रभातम्	76
5	कदली	39	2	प्राणाः	13
1	कबलः	58	22	बुद्धः	91
3	कारणम्	110	14	बुद्धिः	35
8	गङ्गा	102	6	बृहत्	110
3	गर्वः	112	6	भाग्यम्	68
5	गुरुः	29	4	मकरन्दः	52
4	चन्दनः	116	1	मत्सरः	32
3	तीक्ष्णम्	107	3	मधु	52
4	दिनान्तः	76	9	मधुकरः	52
8	दैवज्ञः	26	2	मानः	112
5	नगरम्	56	5	मार्जारः	80

संस्कृतद्वितीयादर्शे

पर्यायिसंख्या	नामानि	पृष्ठम्	पर्यायिसंख्या	नामानि	पृष्ठम्
2	मृगतुष्णा	107	22	विद्वान्	95
15	मेघः	116	5	शिष्यः	29
5	मेरुः	68	4	शोभा	102
8	मोक्षः	102	6	सखा	76
2	यजमानः	71	6	सज्जनः	87
7	यशः	29	6	सदृशाः	87
7	यज्ञः	71	26	सर्पः	19
5	यानम्	66	15	समुद्रः	62
4	रसातलम्	68	12	सुन्दरम्	56
1	रांजहंसः	43	4	संपत्	84
3	लोभः	32	6	संबत्सरः	11
6	लोभी	32	4	सर्वतः	66
11	वक्रम्	98	6	सिंहः	7
3	वटः	80	4	हंसः	43
6	वस्त्रम्	98	7	हिमम्	84
9	वानरः	26			

आहत्य पर्यायपदानि—75

कृत्प्रत्ययान्तानां धातूनां वर्णनुक्रमणिका

धातुः	पृष्ठम्	धातुः	पृष्ठम्	धातुः	पृष्ठम्
अस्	43	धै	101	लभ्	65
आप्	67	नम्	49	लिप्	55
ह	94	नी	65	लिह	52
कु	13	पच्	39	लुप्	86
कृष्	26	पद्	80	वस्	55
कू	62	पा	11	वह्	46
क्षिप्	19	पिश्	26	विश्	22
कुध्	71	पू	102	बृ	84
गाह्	83	प्री	32	व्यध्	71
ग्रह्	11	वन्धु	29	शप्	19
चक्ष्	42	वुध्	22	शी	112
चि	80	भज्	58	श्रि	49
जि	3	भुज्	58	श्रे	3
ज्ञा	3	भृ	102	सिच्	16
डी	112	मन्	19	स	49
तप्	86	मुच्	16	स्तु	49
तुष्	32	मृ	13	स्वप्	67
तृ	62	या	109	हन्	19
त्यज्	५८	युज्	58	हनु	९५
दा	७६	रुध्	29	क्षिप्	19
धा	७६	रुह्	46	ज्ञा	3

उपसर्गयोगेन भिन्नार्थकानां धातूनाम् अनुक्रमणिका ॥

धातुः	पृष्ठम्	उपसर्गः
अय्	16	उत्, परा
आप्	49	अव, सम्, प्र, वि
आस्	98	अधि, अनु, उप, उत्
इ	29	अति, अधि, अनु, उप, अभि, अव, प्रति, वि, व्यप सम्
ईश्व्	39	अप, अव, उप, परि, प्र, प्रति, वि, सम्
कल्	84	आ, वि, सम्
कम्	31	अनु
अह्	7	अनु, नि, परि, प्रति, वि, सम्
चक्ष्	71	आ, प्रत्या, व्या
चर्	42	प्र, वि, सम्
नि	51	निस्, परि, वि, सम्
जि	87	परा, वि
ज्ञा	29	आ, वि, अनु
तृ	61	अव, वि, उत्, निस्
दा	75	आ, उप
धा	76	अनिसम्, अपि (पि) अभि, अव, नि, परि, सम्
पद्	16	आ, उत्, उप, निष्, प्र, प्रति, वि, विप्रति, सम्
पाद्	82	आ, उत्, उप, निस्, प्रति, सम्, आ
बन्ध्	65	अनु, उत्, निर्, प्रति, सं, आ
भा	13	प्रति, वि, अनु
मञ्ज्	51	उत्, प्र

धातुः पृष्ठम्	उपसर्गः
मद्	51 उत्, प्र
मा	10 अनु, निर्, परि, प्र
युज्	10 अनु, अभि, उत्, उप, नि, प्र, वि, विनि, सम्
रुध्	84 अनु, अव, उप, नि, वि
लभ्	42 आ, उप, उपा, विप्र
लस्त्र्	63 अव, आ, वि
वह्	13 आ, उत्, निर्, प्र, वि
विश्	23 आ, उप, निर्, प्र, सम्
वृ	23 आ, अप, अपा, वि, सम्
शी	7 अति, अनु, आ, वि, सम्
श्वस्	49 आ, निस्, वि
सद्	31 आ, उत्, उप, नि, प्र, वि, प्रत्या
सु	49 अनु, अप, उप, निः, परि, प्र
स्मृ	71 वि, सम्

उपसर्गयोगात् आत्मनेपदि धातूनाम् अनुक्रमणिका ॥

की	109 वि, परि, अव
कम्	26 उप, प्र
बद्	80 वि
स्था	29 सम्
स्था	106 आ, सम्, अव, प्र, वि, उप

उपसंर्गयोगात् परस्मैपदि धातूनाम् अनुक्रमणिका ॥

वह् 102 प्र

Sanskrit Participles with English equivalents
and Examples

---

1. Past Passive Participle	कर्मणिक प्रत्ययः Ex. जितः
2. Past Active Participle	कवतु प्रत्ययः ... जितवान्
3. Present Active Participle	शतु प्रत्ययः ... जयन्
4. Present Passive Participle	शान्तु प्रत्ययः ... जीयमानः
5. Indeelinable Past Participle (with- out Preposition)	कृत्वा प्रत्ययः ... जित्वा
6. Indeclinable Past Participle (with Preposition)	विजयप् प्रत्ययः ... विजित्य
7. Infinitive of Purpose	तुमुन् प्रत्ययः ... जेतुम्
8. Potential Passive Participle	{ १ तद्य प्रत्ययः जेतद्यम् { २ य प्रत्ययः जेयम् { ३ अनीय प्रत्ययः जयनीयम्

Note:—(1) Words having 1 to 4 and 8th Particiles are Adjectives (विशेषण शब्दः)
(2) Words having 5th, 6th and 7th Particiles are indeclinables (अव्ययाः)

शुभं भूयात् । समस्तसन्मङ्गलानि सन्तु ॥
